

**časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného
ústavu
Ludovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied**

František Kočíš

Anna Oravcová

Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistrik, Jozef Mlacek, Anna Oravcová

813 64 Bratislava, Nálepková 26

M. Majtán, Juraj Fándly a bernolákovská kodifikácia	257
P. Žigo, Dialóg v diele Juraja Fándlyho	262
E. Krošáková, Z frazeológie v diele Juraja Fándlyho	268
K. Lifanov, K hodnoteniu jazyka básnickej skladby Š. F. Seleckého Obraz pani krásnej perem malovaný	274
J. R. Nižňanský, Nářečová terminológia vegetačnej členitosti viniča	285

J. Holý, Oneskorené argumenty	296
J. Doruľa, Poznámky k niektorým výkladom z oblasti vývinu slovenskej lexiky	299
S. Ondrejovič, Výraz <i>parfum/parfém</i> a so- ciolingvistický výskum	304

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ludovita Štúra SAV za rok 1989. K. Bu- žássyová — A. Ferencíková . . .	309
XIII. zasadnutie Medzinárodnej komisie pre slo- vanské spisovné jazyky vo Varne. J. Bosák .	314
VARSIK, B.: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.— 12. storočí. P. Žigo . . .	317

ТАКА	38	Slová typu <i>ista</i> a <i>ovci</i> . P. Odaloš	320
------	----	--	-----

Milan Majtán

JURAJ FÁNDLY A BERNOLÁKOVSKÁ KODIFIKÁCIA

1. Pred dvestoštyridsiatimi rokmi sa 21. októbra 1750 v Častej neďaleko Modry narodil najpracovitejší a najplodnejší člen Slovenského učeného tovaríšstva, osvietenský spisovateľ, národný buditeľ a ľudovýchovný pracovník, katolícky kňaz Juraj Fándly. Po teologických štúdiách v Budíne a v Trnave (1771—1776) účinkoval ako kaplán tri roky v Seredi a niekoľko mesiacov v Lukáčovciach; od roku 1780 celých 27 rokov v Naháči. V chudobnej a biednej naháčskej fare vzniklo však veľkolepé a mnohostranné dielo skromného a usilovného kazateľa, duchovného pastiera a učiteľa farníkov, človeka všestranne vzdelaného nielen v teológii, ale aj v národnej histórii, v poľnom hospodárstve, chovateľstve, včelárstve a liečiteľstve.

V roku 1787, keď dvadsaťpäťročný A. Bernolák na základe úzu trnavských vzdelancov a západoslovenských nárečí z okolia Trnavy kodifikoval prvý slovenský spisovný jazyk, J. Fándly mal tridsaťsedem rokov a bol už sedem rokov naháčskym farárom.

Do povedomia slovenskej kultúrnej a cirkevnej verejnosti sa J. Fándly dostal dvoma zväzkami spisu *Dúverná zmlúva medzi mníchom a diablom o prvých počátkoch, o starodávnych aj včulajších premenách rehoľníckich* (1789), ktoré vyvolalo odsudzujúcu reakciu cirkevnej vrchnosti a ostrú polemiku najmä zo strany dolnodubovského farára J. I. Bajzu; preto ďalšie dva zväzky tohto diela, v ktorých reagoval aj na polemické výpady, ostali v rukopise. Neskôr sa k náboženskej tematike ešte vrátil dvoma zväzkami kázni (*Prihodné a svätečné kázne*, 1795, 1796) a spevníčkom náboženských piesní na večerné roľnícke schôdzky a priadky (1798), ďalšie jeho práce *Katechizmus spovede a prijímania* a *Krátke vysvetlenie Desatora božích prikázaní* sa nezachovali (Kotvan, 1946, s. 131—134). Písal aj príležitostné verše. Niektoré z nich vyšli v jeho náboženských a hospodárskych spisoch, iné ostali v rukopise. Najznámejšie

sú *Chválospev o Slovenskom učenom tovarišstve* (vyšiel v 3. zväzku Hospodára, 1800) a báseň *Amica cointelligentia — Prátelské porozumení* (uverejnená v Literárnych listoch, 1895), ktorú pravdepodobne venoval J. Hollému (Kotvan, 1946, s. 64).

Hádam najviac svojej životnej energie venoval J. Fándly zostaveniu a napísaniu veľkého ľudovýchovného, vzdelávacieho diela *Pílní domajší a poľní hospodár*, ktoré malo mať 8 až 9 zväzkov. Prvý (o pestovaní poľnohospodárskych rastlín a o hnojení) a druhý zväzok (o prácach počas celého roka) vyšli tlačou r. 1792, tretí (o planétach a o počasi) a štvrtý (o rožnom statku) až r. 1800. Rukopisy piateho (o koňoch) a šiesteho (o ovciach) zväzku sú uložené v archíve Spolku sv. Vojtecha v Trnave, rukopisy siedmeho (o svinách) a ôsmeho (o hydine) zväzku sú nateraz nezvestné. V roku 1802 vyšiel ako príloha k 4. zväzku Hospodára Fándlyho spis *O uhoroch aj včelách* a v tom istom roku aj *Slovenskí včelár*, medzitým ešte r. 1793 zostavil J. Fándly liečiteľskú príručku *Zelinkár*. Tieto diela tvoria spolu nielen rozsiahlu, ale aj veľmi obsažnú a osožnú ľudovú poľnohospodársku, chovateľskú a liečiteľskú encyklopédiu, ktorej projekt môžeme porovnávať azda iba s vlastivednými projektmi M. Bela.

Z celého diela J. Fándlyho vyžaruje úprimná láska k slovenskému človeku, úprimné vlastenectvo a slovenské národné uvedomenie. Ešte v r. 1793 napísal a vydal popularizujúci po latinsky napísaný spis *Compendiata historia gentis Slavae* podľa starších prác J. Papánka, J. Sklenára a J. B. Magina, v rukopise ostala jeho monografia o histórii Ompitálu (dnes Doľany), kde J. Fándly žil po skončení kňazskej služby (1807) a kde 7. marca 1811 ukončil svoju životnú púť naplnenú zásluhou a neúnavnou prácou pre svoj slovenský národ a pre svoj pracovitý ľud.

2. J. Fándly začal písať svoje spisy (predovšetkým Dúvernú zmlúvu, ktorá bola prvým prozaickým dielom v bernolákovskej slovenčine) podľa vlastného západoslovenského jazykového úzu. Jeho pekná, jadrná ľudová reč, nárečová poľnohospodárska, vinohradnícka, chovateľská, včelárska, vinárska, botanická i liečiteľská terminológia, obrazná ľudová frazeológia, to je zlatý poklad bernolákovskej spisovnej slovenčiny. Svoju slovenčinu charakterizoval už v predhovore k Dúvernej zmlúve, keď o nej napísal, že mladí kňazi, chovanci prešporského seminára „čítajíce v nej moju domajšú vimluvnosť ze svojim chvalitebním usiluváním napravili v mnohých miestach podle regule nověj dobropisebnosti našeho slavného slovenského národu“ (t. j. podľa Bernolákovej pravopisnej kodifikácie), a keď čitateľom odporúčal svoju „običajnú domajšú, každodennú slovenskéj reči vimluvnosť“.

Svojím rozsiahlym popularizujúcim a populárnym dielom patril J. Fándly medzi najhorlivejších stúpecov a propagátorov bernolákovskej

kodifikácie spisovnej slovenčiny. Bol jedným zo zakladateľov a hospodárom (dohlídačom kasi) Slovenského učeného tovarišstva a sám napísal viac ako polovicu diel, ktoré toto spoločenstvo vydalo. V druhom obetovaní prvého zväzku Hospodára odporúčal J. Fándly všetkým Slovákom Bernolákovu jazykovedné spisy, aby mohli písať podľa nich čistou, čistou slovenčinou a vysvetlil, že sa zaviazal dodržiavať bernolákovskú kodifikáciu, a preto nemôže podľa svojej vôle zachovávať všetky znaky ľudovej reči, nárečia trnavského okolia: „Já téš, poňeváč sem sa zavázal k tímto predmenuvaním pravidlám, nemôžem po méj vůli ve všetkém tomto písme mojého kraju običajnú slovenčinu zachovávať.“ Po Bajzovej výčitke, že mu chovanci bratislavského seminára museli slovenčinu opravovať, sa však bránil slovami: „V mojěj kniške mojá slovenčina zostala, od luckích (t. j. cudzích — pozn. M. Majtán) rúk sú len nové literi podla našěj nověj dobropisebnosti pokladené.“

J. Fándly písal napokon celý svoj život po svojom. Prijal bernolákovský pravopis i bernolákovskú gramatiku, ale do konca života ani jedno, ani druhé nezvládol, vo vydaných, vytlačených dielach je výsledok viac dielom korektorov, vydavateľa V. Jelínka a sadzačov. Toto konštatovanie nezodpovedá doterajším poznatkom o jazyku J. Fándlyho. L. Svrčková (1950) hovorí o troch obdobiach jeho jazykového vývinu. Do prvého by podľa tohto názoru mali patriť Fándlyho praktické písomnosti, texty (kontrakty) z rokov 1783—1802 (uvádza chybné 1789—1802), do druhého obdobia publikované práce, ktoré vznikli do vydania Bernolákovskej gramatiky (r. 1790), teda Dúverná zmlúva (1789), prvé dva zväzky Hospodára (1792) a Zelinkár (1793), do tretieho diela, ktoré (ako hovorí autorka) boli napísané dôslednejšie podľa bernolákovskej normy, teda tretí (a štvrtý!) zväzok Hospodára (1800), Kázne (1795, 1796) a obidva včelárske spisy (1802). Napriek takémuto členeniu aj autorka však vo všetkých Fándlyho dielach zisťuje rovnaké odchýlky od bernolákovčiny a rozdiely vidí v množstve odchýlok od bernolákovskej normy. Predpokladá pritom, že mnohé z uvádzaných odchýlok treba pripísať na vrub tlačiarne (s. 208). Aj I. Kotvan (1946, s. 54) sa usiloval vyznačiť odlišnosti Fándlyho jazyka od Bernolákovskej kodifikácie (sám píše: ortografie), a to i v tvorení slov i v tvorení tvarov. Jeho postrehy a poznámky sú správne a výstižné, odchýlky vysvetľuje vplyvom domáceho nárečia a českých kníh. I. Kotvan poznal aj Fándlyho rukopisy nevydaných dvoch zväzkov Hospodára, publikoval úvod (alebo časť úvodu) z piateho zväzku o koňoch (s. 79—80), ale rozboru jazyka a pravopisu rukopisného textu pozornosť nevenoval.

3. Z predbernolákovského obdobia sa v archíve naháčskej fary zachovali spomenuté dva krátke Fándlyho texty z rokov 1783 a 1786. Obidva

sú napísané vtedajšou kultúrnou západnou slovenčinou a vtedy používaným pravopisom. Uverejnil ich po sto rokoch F. R. Osvald (1893) v Literárnych listoch spolu s ďalšími dvoma praktickými textami z rokov 1797 a 1802, ktoré sú napísané bernolákovským pravopisom, ale rovnakou, t. j. Fándlyho slovenčinou (porov. aj Kotvan, 1946, s. 48—49). V predberňolákovských rukopisoch podľa vtedajších zvyklostí neoznačoval J. Fándly dĺžky samohlások a mäkkosť spoluhlások *ď, ť, ň*, písal š ako *ss*, č ako *čs*, *dz* často ako *dc*, striedal písanie *i* a *y*, *j* a *g*, *v* a *w*, nepravidelne písal veľké písmená pri substantívach. V bernolákovských rukopisoch sa dĺžky samohlások označovať usiloval, rovnako, ako veľké písmená, písal *š, č, dz, i, g, w*, ale ani raz nezaznačil mäkké *ď, ť, ň* (1786: *placit, vinahradcit, z nedbanlivostcy*, 1802: *platit, winahradit, z nedbanlivosti*). Rozdielny je aj pravopis prevzatých slov (1786: *contract, visitacia*, 1802: *kontrakt, wizitácia*). V gramatických javoch takýchto rozdielov niet. V inštr. pl. má r. 1783 *medzi susedi*, r. 1797 *s timato groši*, v lok. sg. r. 1797 *w takè ceni, w teg zimi*, hoci bernolákovská norma by si bola vyžadovala *medzi susedmi, s timito grošmi, w takeg cene, w teg zime*. A. Bernolák (1790, s. 47) v gramatike pripúšťal aj príponu *-i*, ale ju neodporúčal. Z lexikálnych rozdielov sme si v týchto textoch všimli iba nahradenie z češtiny prevzatého výrazu *čtenár* slovenským *čítač* (1783, 1786: *Čstenarom Pozdraveny*, 1802: *Čitačom pozdravení*).

Krátky rozbor jazyka spomenutých praktických písomností, ako aj jazykový a pravopisný rozbor rukopisov piateho a šiesteho zväzku Hospodára umožňuje urobiť o jazyku Fándlyho diel isté závery:

3.1. Po celý čas svojej spisovateľskej činnosti používal J. Fándly úzus svojho rodného kraja, západoslovenského trnavského nárečia, patriaceho do juhozápadnej skupiny západoslovenských nárečí.

3.2. Slovná zásoba Fándlyho diel, najmä jeho ľudovýchovných popularizujúcich spisov je brilantnou ukážkou bohatstva ľudovej slovnej zásoby, terminológie a frazeológie. J. Fándly v texte cieľavedome často vedľa seba, ale i na rozličných miestach používal dva i viaceré synonymné výrazy, aby text bol zrozumiteľnejší a svojím jazykom prístupný čo najväčšiemu okruhu čitateľov a používateľov (Majtán, 1987, s. 271). Vychádzajúc z nárečia trnavského okolia, usiloval sa vnieť do nového spisovného jazyka čo najviac slov z ľudovej reči, z nárečovej terminológie i duchovnej kultúry a uvedením viacerých synonymných výrazov so zreteľom na čitateľov a na charakter diela ešte viac priblížil text čo najväčšiemu počtu používateľov aj zo vzdialenejších nárečových oblastí. I napriek svojej „nárečovej bernolákovčine“, napriek odchýlkam od bernolákovskej kodifikácie bol J. Fándly, ako to po J. Vlčkovi konštatoval

už I. Kotvan (1939/1940, s. 291), najlepším štylistom bernolákovskej školy.

3.3. Gramatická charakteristika jazyka J. Fándlyho vychádza z celkového jeho jazykového úzu. Jednotlivé javy sa odchyľujú od kodifikácie v Bernolákovej gramatike často iba distribúciou. So zreteľom na to, že J. Fándly začal písať pred rokom 1787 a že Bernolákova kodifikácia bola prvou skutočnou kodifikáciou prvého slovenského spisovného jazyka, že prvú gramatiku tohto spisovného jazyka napísal A. Bernolák ako čeklísky kňaz (dnes sa Čeklís volá Bernolákovo) vtedy, keď J. Fándly bol už desať rokov naháčskym farárom, treba aj pristupovať k hodnoteniu jeho jazyka. Netreba vari hovoriť v negatívnom zmysle o nedodržiavaní kodifikácie, ale o jej obohacovaní a rozvíjaní, najmä keď máme na zreteli, že viaceré odchylné javy A. Bernolák pripúšťal ako variantné. (Podrobný materiálový rozbor gramatických javov Fándlyho jazyka prinesieme v osobitnej štúdii.)

3.4. Fonetické javy v jazyku J. Fándlyho vychádzajú z celkovej nárečovej charakteristiky a z neustálenosti kodifikácie. Ako príznačné pre túto situáciu možno uviesť písanie číslovky *pät* (*pet*, *pét*, *pjet*, *pijet*), asibilačné (*vipocil*, *rozridz*, *sadzit*, *zaocát* — *zaodiet*, *vicá* — *vidia*, *vidci* — *vidí* a pod.) a hyperkorektné javy (*dupotu* — *dupocú*, *ukratuju* — *ukracujú*, *vikadaj* — *vykiadzaj* a pod.). Naopak, takmer dôsledne sa zachováva fonetické písanie predložiek *s*, z podľa výslovnosti (*z jaru*, *s futrášu*, *z mravci*, *s pokrowci*, *s cehlámi*, *z materámi* a pod.).

3.5. Po vyjdení Dizertácie (1787) a gramatiky (1790) prijal J. Fándly Bernolákovu kodifikáciu, najmä ortografiu, a spočiatku sa s pomocou mladších bernolákovcov usiloval dodržiavať pravopisnú normu. Sám však dĺžky samohlások zaznačoval nedôsledne, pravidelnejšie sa dĺžky uvádzajú vždy v prvých odsekoch kapitoly a v neskoršie dopísaných vsuvkách do textu, menej je ich v ďalšom texte. Mäkkosť spoluhlások *đ*, *ť*, *ň* označil J. Fándly iba veľmi sporadicky (ani v jednom prípade v infinitíve, ako ani v slovách zakončených na *-ost*) a ani v jednom prípade, pochopiteľne, neoznačil mäkkosť *l*. Treba teda konštatovať, že podobu Fándlyho bernolákovčiny z pravopisnej stránky výdatne dotvárali korektori, vydavateľ a sadzač. Pravdepodobne nezasahovali do gramatickej a lexikálnej stránky textu, ale J. Fándly sám v poznámke prosí vydavateľa a tlačiaru V. Jelínka, aby podľa latinských a nemeckých ekvivalentov doplnil niektoré slovenské názvy rastlín a v rukopise nechal pre ne voľné miesto. Z vydaných prác sa Fándlyho rukopisy nezachovali, tieto závery možno urobiť iba porovnaním rukopisov nevydaných s textom vydaných zväzkov. Pravda toto zistenie je v rozpore so záverom L. Svrčkovej.

3.6. Podrobnejší rozbor jazyka J. Fándlyho by si vyžiadal oveľa väčší rozsah a zaslúžil by si monografické spracovanie. Jazyk J. Fándlyho provokoval už jeho súčasníkov, vtedajších jeho odporcov, ktorých predstavuje predovšetkým J. I. Bajza. Provokuje aj dnes, ale v dobrom zmysle, ako zdroj poznania vtedajšieho živého jazyka, živého západoslovenského nárečia, ktoré bolo spolu s kultúrnou slovenčinou západoslovenského typu základom Bernolákovej kodifikácie prvého slovenského spisovného jazyka.

Literatúra

- FÁNDLY, J.: Dúverná zmlúva medzi mníchom a diáblom. Zv. 1—2. V Prešporke, z literármi Jána Michala Landerera 1789.
- FÁNDLY, J.: Pílní domajší a poľní hospodár. Zv. 1—4. V Trnave, u Václava Jeřinka 1792—1800.
- FÁNDLY, J.: Zeřinkár. V Trnave, u Václava Jeřinka 1793.
- FÁNDLY, J.: Příhodné a svátečné kázňe. Zv. 1—2. V Trnave, u Václava Jeřinka 1795—1796.
- FÁNDLY, J.: O uhoroch aj včelách. V Trnave, u Václava Jeřinka 1801. 87 s.
- FÁNDLY, J.: Slovenskí včelár. V Trnave, u Václava Jeřinka 1802. 174 s.
- Fándlyho rukopisy: Pátá stránka Pilného hospodára o konoch; Šestá stránka Pilného hospodára o ovcách. 240 s. V archíve Spolku sv. Vojtecha v Trnave, sign. Fasc. 95.
- KOTVAN, I.: Juraj Fándly a slovenský jazyk. *Linguistica Slovaca*, 1—2, 1939/1940, s. 286—291.
- KOTVAN, I.: Juraj Fándly (1750—1811). Trnava, Spolok sv. Vojtecha 1946. 155, 15 s.
- KOTVAN, I.: Bernolákovské polemiky. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 392 s.
- MAJTÁN, M.: Slovná zásoba vo Fándlyho diele Pilný domajší a poľný hospodár. *Slovenská reč*, 52, 1987, s. 269—276.
- NIŽNANSKÝ, J.: Vinárska slovná zásoba vo Fándlyho diele. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca*. Zv. 2. Red. M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 212—225.
- OSVALD, F. R.: Slovenské písané pamiatky po Jurajovi Fándly. *Literárne listy*, 3, 1983, s. 52—54.
- SVRČKOVÁ, L.: Juraj Fándly a bernolákovská jazyková norma. *Jazykovedný zborník SAVU*. 4. Bratislava 1950, s. 193—208.

Pavol Žigo

DIALÓG V DIELE JURAJA FÁNDLYHO

O dialógu možno vysloviť hypotézu, že je to útvar starý ako ľudstvo samo, resp. že sa začal vyvíjať v najstaršej fáze vývinu jazyka, t. j. v čase, keď spoločenský faktor a kontakt viacerých jedincov v začiatkovej fáze spoločnosti podmienil potrebu vzájomnej komunikácie. O vy-

sokej vypracovanosti dialógov svedčia aj práce klasických antických filozofov a vzdelancov (Platón, Sokrates).

Základnou vlastnosťou dialógu je, že jeho tvorcom je kolektív, najmenej dvaja ľudia, ktorí síce obsah dialógu stavajú proti sebe, ale ich textový útvar pôsobí jednotne (porov. Mistrík, 1985, s. 362). Ďalšou vlastnosťou dialógu je, že existuje v čase a priestore a z toho vyplýva aj jeho vzťah k mimojazykovej situácii. Tému dialógu ovplyvňujú všetci jeho účastníci a situácia, ktorá vzniká v priebehu reči. Prenikanie rozličných tém a štylistických rovín do dialógu spôsobuje aj jeho neurovnanosť a rôznorodú podobu.

Ťažiskom nášho príspevku je charakteristika dialógu v niektorých dielach J. Fándlyho. Dialóg má v nich osobitnú funkciu: autor ho využil ako prostriedok pri výklade o spôsoboch hospodárenia, resp. pri polemike na obranu svojich názorov. V prvom prípade, pri výklade o spôsobe hospodárenia, obrábania pôdy, pestovania včiel však ide o fingovaný dialóg. Autor si v ňom vopred premyslel postupnosť replík v dialógu a základné myšlienky nadväzujú na seba v takej logickej postupnosti, aby sa dialóg rozvíjal v požadovanej induktívnej podobe a tematicky sa situácia nemenila. Fingovanosť dialógu spočíva v tom, že nejde o dialóg v pravom zmysle slova, autorom výrokov oboch účastníkov dialógu je tá istá osoba, ktorá svoje názory vkladá do úst fiktívnych postáv. J. Fándly to naznačuje napr. v úvode Slovenského včelára (1802, s. 5) v Rozmlúvaní medzi richtárom a uradským o včelarskom hospodárstve. Takýto dialóg sa zreteľne prejavuje na ukážke z práce O uhoroch aj včelách (1802, s. 19—20):

Urad. Teda bi to bol dobrí spôsob k vikoreneňu škodlivých biľín, keď bi sme do našich uhorov sáli premenené semená, povedťe nám pane richtáru, jaké to semená a jakím porádkom ten kesthelský pán kázal premínať?

Rich. Abi sme medzi oves, medzi jačmen sáli všelijaké jatelini, že potom v uhorném poli na druhí rok budeme jich mociť skášať na zelenu krmu, budeme jich ať kosíť na suchu krmu jako viku, a oňi nám nevisiláť rolu, aľe radšej zľachtšá a popravá pod oziminu, možeme téš do prvněj uhorněj orački sáť všelijaké repi anebo len, možeme do ních presádzať plantu hlavatěj kapusti anebo kvaki, cvikli a v mesíci srpnu pre lichvu virubovať, vikopávať, takéto vikopávaňi buďe na místo preoravki, možeme do uhorov sáť viku, šošovicu, hrach, fazulu, pohánku, proso ať mak, obzvlášťne takové urodi s tíchto menovaních, které sa okopávajú, takéto okopávaňi pomáhá uhorněj zemi, že ona od slnka prevarená, od déždov, od povetra, dostává potřebné k zrostu částki, jako keď bi bola v uhori preoraná a takímto způsobom a spolu s pilnima rukama vikorená sa s něj škodlivé biľini.

Prvá replika citovaného dialógu (autor „uradský“) má okrem narátiivneho obsahu aj propagačnú funkciu — má upútať čitateľa a prinútiť

ho, aby pozorne sledoval obsah druhej, didaktizujúcej repliky. Druhá, „richtárova“ replika je totiž z hľadiska autorského zámeru poučením o tom, ako sa má siať do úhorov, aby bol úžitok zo sejby čo najväčší.

Okrem didaktizujúceho zámeru uplatnil J. Fándly vo svojom dialógu aj prvky informatívneho charakteru, v ktorých vyzdvihuje poznatky uvedené vo svojich predchádzajúcich prácach. Dialóg je pritom nenásilným prostriedkom, ktorý autor využil na dosiahnutie svojho zámeru:

Urad. Pane richtáru, všetkým príčini škodlivých biľín spomínate, nepovedal vám ten pán, odkiaľ pochádza v našich urodách stoklas, charba?

Rich. Mali sme mi aj o tomto reč, ale on povedal, že keď sa takto do richtárskeho anebo do iného domu sejeme, aby sme si čítali o tejto hádke odpoveď v I. St. P. h., 1. 69., 172.¹ Ten pán mňa zahádal túto hádku, ako by sa mohla rola od podzemného gbezu alebo od inej škodlivej biľiny očistiť, aby bola urodnejšia a kázal, aby sme si na túto pilnu hádku čítali dlhu odpoveď a naučení v III. st. P. h. na 1. 173. (O uhoroch, s. 18.)

Okrem induktívneho spôsobu výkladu Fándlyho dialogický text obsahuje aj ďalšiu vlastnosť dialógu — interferenciu tém. Z autorského hľadiska však v tomto prípade ide o vedomú, resp. zámernú ruptúru, pretože dialóg je práve tým prostriedkom, ktorý umožňuje zmenu témy bez začatia ďalšej kapitoly:

Keď by na rolách bolo mnoho miši, aby sa okolo rol a v nich kopali úzké a hlboké járky, že miši popadajú do nich a nebudú moci ven s nich. Namastíte volaják pokrm z blenovu mizgu, (zoftom) položte ho do komori, miš s neho koštujúca musí skapať... Kde je položená akštajnova sól (Agstein Salz), tam sa nepridržiať potkani. Vícej o mišách aby sme čítali v I. st. P. h. na 1. 78. 79. a v II. st. na list. 105.

Urad. O pohanki, o jejéj sejbi a užitku nemaliste žádnú reč medzi sebou?

Rich. O nej spomínal ten hospodársky pán, že je její velikí užitek známi a potřební do kuchini pre ľudí a na krmu pre lichvu, obzvlášť kvet pre včeli a pre ovce na zimnu krmu, o čom aby sme čítali v II. st. na 1. 188.

Abich ešte silnejší naklonil k obsácu uhonom všeckých našich susedov, obzvlášť těch, kteří s tuto odpornu vímluvu úhornu sejbu vímluvajú, že by nestačili od jaru do jaseňi všeci polné práce dokonále pokonať. Takto jim radím: hned z jaru, keď čas dopustí, v měsíci brezni nech sejú oves. Bude s neho uroda zrnatá, jadrnejší. Skusenost to preukázala, že v dubňi sáti oves dá vícej slámi, nežli zrna... (O uhoroch, s. 35—36).

¹ I. st. P. h., 1. 69., 172 znamená „Prvá stať Pilného hospodára, list 69, 172“. Rovnaký význam majú aj ďalšie poznámky vo Fándlyho texte.

Tematické zmeny v dialógu využil J. Fándly do určitej miery aj na výklad právnej ochrany spôsobu v hospodárení:

Urad. Teda bi sme sa nemali obávať, že bi nám ze stránki pánstva uhorné obsáti terchovné bolo?

Rich. Nemáme sa obávať, že bi gruntovní páni z urodi posátich uhorov devátek anebo inšu dánku od nás žadaľi, a bár bi ai volakedi nejakí pánski oficír volakteru novu terchu chtel nám nadstaviť, krajinská milostivá vrchnosť bola bi proti nemu pomoc a ochranu, keď bi sa poddani s poňizenostu utíkali k nej podľa §- VII. devátého urbárskeho punktu. (O uhorocho, s. 58.)

Takáto forma replík v dialógu už presahuje rámec dialogického textu. J. Fándly svoj predchádzajúci výklad podopiera persuazívnymi prvkami a repliky jeho dialógu nadobúdajú prvky argumentačného textu, do ktorého autor vnáša vedomie subjektívnej istoty a pravdivosti svojho presvedčania na základe empirického poznania. Tento dialóg s prvkami argumentačného textu má premyslenú kompozíciu z hľadiska oboch účastníkov fiktívneho dialógu. Táto premyslená a pripravená kompozícia dialógu a argumentácie vyplýva práve z toho, že autorom replík oboch účastníkov „dialógu“ je tá istá osoba, ktorá logickosť svojich argumentov vopred pripravila a ich spád sformulovala podľa svojho zámeru do definitívnej podoby, ktorú vo forme dialógu predkladá čitateľovi, resp. prijímateľovi prehovoru. Rovnaký zámer sledoval J. Fándly aj pri uplatňovaní propagácie svojich predchádzajúcich diel (Pilného hospodára). Odvolávanie sa na výklad v uvedenom diele nemá rýdzo propagačný, „reklamný“ cieľ:

...do často preorańej roli abi sme nikdá nesáľi rok po roku jednostajne jednaké zrno, pre tu príčinu, ktorú máme viloženu v I. st. P. h. na l. 103. 104....; ...Abi sme zrno na semeno do roli potrebné s ľudských chotárov brali, toto že je téš dobrá skusenosť dobre preukázana. Ale nekterí hospodári protivně učá, čítajme jejích naučení v I. st. P. h. na l. 66 pod XV. XVI. XIX. XX.

Silnejším faktorom je v tomto prípade snaha poučiť čitateľa o spôsobe hospodárenia. Fándlyho repliky v tomto prípade majú okrem povahy dialogického textu s prvkami výkladového slohového postupu výrazný charakter argumentačného textu, ktorým sa autor snaží pôsobiť na vedomie adresáta, ovplyvniť ho a dostať do vedomia adresáta určité myšlienky, tvrdenia (o argumentačnom texte z tohto hľadiska porov. Horecký, 1988, s. 203—204). J. Fándly teda v týchto tvrdeniach predkladá určité tézy, zdôvodňuje a objasňuje ich:

Urad. Pane Richtáru, já pamatám, keď muj horní sused volakedi mával včeli, žaloval sa mi, že mu s nich jeden klát vikazili húsenice, keď jích s kláta vihadzoval, našol vŕecké plasti z húseničnima hnízdami jako s pazderom porepené, nemohli sme sa prenačudovať, odkád sa v kláte také húsenice zaláhnú?

Rich. Čim sú teplejšie čase v léte, tím vícej lítajú pod večer pred včelínom belasté, popelasté lišajki, berú sa do kláta, v kterém je slabá varta, durichom don ho vleťá, nekedi ai prez silnu vartu kde je hrubí leták, v prázniach plastov založá svoje vajička, s tej včelnej vnútrajšej sparnosti za dvanást dñi viláhnú sa s nich húsenice, žijú z voskom ai z madom, sú belavé, majú černastu hlavu, prevrtajú voščini, čistě šuší a spolu z vláknami ai ze svím trusom zanezdobá jích a zapletú... (Slovenskí včelár, s. 77—78).

Obsahom repliky sú fakty, ktoré v autorovom dialógu uvádza situačný vstup — predchádzajúca replika dialógu (porov. úryvok vyššie — otázka „uradskeho“). Naň nadväzuje objasňovanie a odôvodnenie (odpoveď „richtára“). Dialóg, resp. dialogický text je teda u Fándlyho zreteľne štruktúrovaný. Dominantné postavenie z hľadiska systémovosti zasa zaujíma vo Fándlyho diele zámernosť a informačnosť. Zámernosť v tomto prípade vyplýva zo sledovania určitého cieľa, ktorým je snaha ovplyvniť vedomie prijímateľa prejavu, informačnosť skrýva v sebe autorov zámer oboznámiť čitateľa s novým obsahom, v konkrétnom prípade so spôsobom hospodárenia, chovom včiel a pod. Zámernosť a informačnosť dialogického textu s argumentačnými prvkami umocňujú vo Fándlyho diele repliky, resp. pragmémy, ktoré v dialógu využil autor na ovplyvnenie prijímateľa textu:

Urad. P. richtáru, už ste mi dodali chuť, abich aj já včeli držal, a vím, že já z mojím napomínáním našich volakterích susedoy nakloñím, abij si aj oni včeli zaopatřili, dovčilka obával sem sa držať včeli, abi mi na škodu nevišli, nebo sem neveďel takúto jejich opatřnosť, aľe včil pokládám si za velké šťastí toto včelárské naučení... (Slovenskí včelár, s. 94).

V predchádzajúcej časti príspevku sme pri Fándlyho náučných prácach charakterizovali povahu jeho dialogického textu tak, že dialóg týchto prác je umelý, dôsledne pripravený jednou osobou a „vložený do úst“ dvoch fingovaných účastníkov dialógu. Obdobné poznatky platia aj o Fándlyho polemikách (o obsahu a forme polemického textu porov. Horacký, 1990, s. 3—11). Ide v nich o formálne a obsahovo uzavreté celky majúce povahu útočného rozhovoru — dialógu, ktorý sa vyznačuje expresívnymi prvkami:

Theodulus: Och, čo ale mojá důvernost k vám, p. farárko, je spravedlivá, ale tá mezi mníchom a ďáblom?

Farár: Povedď ďalej, povedď smelo, nech čujem tvoju umisel.

Theodulus: Že (z tvého listu 19) jest od vás dôvernôst mezi mníchom a ďablom zmislená.

Farár: Teda doma sme, čo mi máš za zle, že som teho, ktorí je sám v sebe zlí, je kratochválný zmluvi, len v mišlenkách vipísal dobrého a dôverného. Dohaduval bich sa já s tebu o temto ďalej, ale keď si, (čo uznávaš), neučení sprostáček, zapiš si len toto, šak ti to tvoji múdri viložá na slovenski: Innocuis sorbiique jocis licet mñibus uti. ... (Důverná zmlúva, s. 29).

Dialogický text sa aj v tomto prípade vyznačuje vopred pripraveným sledom tematických celkov a dialóg je prostriedkom na výklad svojho stanoviska v určitej situácii. Pohľad na Fándlyho polemický text ukazuje, že ide o žáner, ktorý bol v dobe národného obrodzenia rozvinutý. O tom svedčí aj fakt, že v polemickom texte formou dialógu dosahuje J. Fándly nielen výklad svojich vlastných názorov a preukazuje snahu presvedčiť o správnosti svojho postoja, ale dokazuje svojmu „protivníkovi“ nesprávnosť jeho úvah a dôkazov:

Theodulus: Mlín jako mlín, múka jako múka. Téjto aj já rozumím, ale že ste ten váš pitlík velmi na tenko vitáhli, prez který našú múku každé všetečné oko vidí.

Farár: Blázenko, teprv věúl sa to všetko vidíce vídenské oko zobudilo; hledí daleko, vídí daleko, aj prez ti najtlstší steni. — Na 1. 30: Keď bude vitlačená našá slovenská frazeologia, potom tebe povím inší významenání, (leš máš vipísané), čo znamená chovaneč lebo chovanček. Já bich teho kuchara za dobrého pochválil a povedal bi inším mladším: Já si odpočinem, vi vezmite to malé ukonání na seba, ti hotové jídlá len po vrchu trochu osolte, okorente, budú chutnejší. — V mojéj knižke mojá slovenčina zostala, od luckích rúk sú len nové literi podla našej novéj dobropísebnosti polladené... (Důverná zmlúva, s. 30).

J. Fándly pritom na obranu svojich postojov využíva fiktívnu postavu, ktorej vkladá do úst svoje polemické názory (argumentatio a homine supluje osoba s vážnym spoločenským postavením, v našom prípade sa síce stotožňuje aj s autorom repliky). Gradácia dialógu a celá polemika je pritom vopred pripravená a premyslená, takže celý text pôsobí dojmom nepravého, „odloženého, odsunutého“ dialógu, ktorý sa vyznačuje tým, že je vopred pripravený tak, aby sa potvrdila pravdivosť autorovho tvrdenia:

Theodulus: Teda som já nad vami, p. farár, nezvífázil s tím, čo som od mojích múdřích mudřecov rozchířene napísal?

Farár: ... Ti ale, největší, nejlepší Theodulov příteli, naposledí napomínám teba jako Dezerícius Prája: Posmel sa ďalej, ale lepší, buď pilní, pracuj v potu tváři tvéj, piš kniži krajini aj národu našému užitečné a veselé (k rozmno-

žeňú slovenského umeňá a kníhotlačárstva), ži šťastliví a zdraví, ktorí si bival dovčúľka ... (Dúverná zmlúva, s. 50).

Z krátkeho pohľadu na dialóg a dialogický text v diele J. Fándlyho vychodí, že ide o literárne spracovaný, fingovaný dialóg s nadčasovou platnosťou. Pojem dialóg sa teda nevzťahuje len na slohový postup, resp. nepokladáme ho za dialogický slohový postup v pravom zmysle slova, ale za slohový postup, do ktorého výrazne prenikli prvky výkladového slohového postupu a ktorý sa uplatnil v náučnom, ale aj rečníckom štýle. Z iného hľadiska je zasa Fándlyho dialóg charakteristický prvok typický pre jeho výkladové, ale aj argumentačné a polemické texty. Ich povaha svedčí o tom, že tieto typy textov a žánre, ktoré sú pre ne charakteristické, sa v dobe národného obrodenia vyznačovali vysokou úrovňou a sú svedectvom kultúrnosti, uvedomenosti a spoločenskej vyspelosti autorov, ku ktorým J. Fándly nesporne patril.

Literatúra

FÁNDLY, J.: Dúverná zmlúva medzi mníchom a diáblom. V Prešporku, z literámi Jána Michala Landerera 1789. 176 s.

FÁNDLY, J.: U uhoroch aj včelách. V Trnave, u Václava Jeřinka 1801. 87 s.

FÁNDLY, J.: Slovenskí včelár. V Trnave, u Václava Jeřinka 1802. 174 s.

HOŘECKÝ, J.: Obsahová štruktúra argumentačného textu. Kultúra slova, 23, 1988, s. 203—208.

HOŘECKÝ, J.: Obsah a forma polemického textu. Kultúra slova, 23, 1989, s. 3—11.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.

Ema Krošlákova

Z FRAZEOLÓGIE JURAJA FÁNDLYHO

1. Fándlyho jazyk je mnohotvárny, živý, oplývajúci množstvom ľudových slov. V našom príspevku sa chceme venovať špeciálne iba jednej črte Fándlyho jazyka — frazeológii. Pri rozboře tohto výrazného vyjadrovacieho prostriedku budeme vychádzať z edície *Juraj Fándly — Výber z diela*. (Pripravil, úvod a poznámky napísal J. Tibenský. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954, 412 s.) Neanalyzovali sme celý Výber, ale iba spisy Dúverná zmlúva (doklady z nej uvádzame pod skratkou DZ), Po-

lemiky (P), Pišni hospodár (PH), O uhoroch — Slovenskí včelár — Ze-
linkár (ÚVZ).

Výber z diela J. Fándlyho podľa edičných poznámok J. Tibenského je vedecko-popularizačné dielo, čitateľsky upravené, v ktorom sú zachované základné zásady bernolákovského spisovného jazyka, ale s istými modifikáciami. Ide najmä o daktoré pravopisné úpravy (písanie *malých písmen* miesto veľkých pri substantívach, písanie *j* namiesto *g*, *v* namiesto *w* a iné), isté zásahy urobil editor aj v kvantite a v interpunkcii tam, kde bolo v origináli kolísanie. Tieto editorské úpravy sa však netýkajú lexi-
ky a frazeológie, ktorú budeme sledovať aj vo vzťahu k súčasnému stavu v spisovnej slovenčine.

2. Treba povedať, že dominantné postavenie vo Fándlyho diele má domáca, ľudová frazeológia. Popri nej tu nachádzame knižnú frazeológiu, najmä frazémy biblického a latinského pôvodu.

Najprv si všimneme knižnú frazeológiu, ktorá je zastúpená kalkmi, domácimi ekvivalentmi alebo opismi latinských parémii a ustálených výrazov, napr. *Ruka ruku umýva a obidve sú biele, pretože jedna druhej vo-
du podáva* (ÚVZ, s. 324). V porovnaní s východiskovou latinskou jednotkou *Manus manum lavat* a dnešnou slovenskou podobou *Ruka ruku umý-
va* J. Fándly použil rozšírenú podobu parémie s explicitnými dodatkovými zložkami. Celkový vývin parémii však viedol k zužovaniu, k reduk-
cii ich zloženia (porov. Mlacek, 1981). Dodnes sa zachovalo iba pôvodné sémantické jadro parémie.

Domácim významovo blízkym ekvivalentom je aj preklad latinského príslovia *Clara pacta, boni amici — Prátele a susedé si budme a dlhi si
plaťme* (P, 235; dnes sa toto príslovie používa bez fakultatívneho kontex-
tového komponentu *susedé*). Podobný je aj príklad *Slová pohibujú, prí-
kladi k pravde pritahujú* (DZ, 167); latinský originál *Verba movent,
exempla trahunt* — v súčasnosti tu nastalo zúženie o lexikálny kompo-
nent, o výraz — *k pravde* —, ktorý bol zvýraznením predchádzajúceho
kontextu (*Asnad sa bude aj tejto pravde volakdo protiivit?*). Parémiu
Kdo nechce robit, nech neji (DZ, 105) poznáme v súčasnom jazyku
s konštrukčne i lexikálne zmenenou prvou časťou (*Kto nepracuje...*).
Slovotvorný variant patriaci do kategórie lexikálnych variantov pred-
stavuje biblická jednotka *Nesúď a nebudeš posudení* (DZ, 108; dnes: *sú-
dený*); *Bere sa piľno do roboti* (PH, 295) — dnes je bežnejšia jednotka
bez adverbiálneho komponentu. Totožný vývin mala i parémia *Kolko
krajú, tolko (reči) običajú* (DZ, 97).

V nasledujúcej časti chceme upozorniť na niektoré špecifickejšie sku-
piny frazeologizmov ľudového domáceho pôvodu, ktoré Fándlyho jazyku

aj dielam dodávajú kolorit hovorovosti, sviežosti, zvýrazňujú iróniu až satiru v jeho polemikách.

3. Jedným z výrazných prejavov vývinu frazeológie je variantnosť frazém. Vo Fándlyho diele nachodíme viaceré pozoruhodné typy variantov frazém, pričom najfrekventovanejšie sú lexikálne varianty, zriedkavejšie sú morfológické, syntaktické a komplexné varianty.

Pri lexikálnej variantnosti upozorníme v prvom rade na varianty so zámenou jedného komponentu. Ide o varianty, v ktorých sa na mieste jedného z komponentov vyskytuje iné slovo, no v súčasnej slovenčine sa v tomto ustálenom zvrate nepoužíva. Na ilustráciu uvedieme pozoruhodnejšie prípady: ...*dávali mňa jazikovej polievky* (DZ, 120) — dnes bežnejšia je podoba *dostať hubovej polievky* (*hubovú polievku*); ...*Také veci človeku na oči vistrkovat!* (P, 239) — dnes iba podoba *na oči niečo niekomu vyhadzovať*; ...*čo ale tlápeš, čo búchaš dve na tri* (DZ, 129) — dnes sa používajú synonymné slovesá *tárať, trepať* (porov. Smiešková, 1977); ...*uš mi ňevíš ani na meno natrafit* (DZ, 100) — dnes je bežná podoba *nevedieť prísť niekomu na meno*.

• Vývin lexikálnej variantnosti sa do istej miery dá sledovať aj porovnaním lexikálneho obsadenia frazém u A. Bernoláka, napr. *Ľekmu na nohi (pati) stúpať* (Bernolák, 1752); ...*jestli bi sme tak tvrdo Anti-Fándlymu na palce stupovať chceli* (P, 239). V dnešnej jazykovej praxi sa ustálil iba variant *stúpať niekomu na päty*. Z variantných komponentov sa ustálil (z hľadiska pohybu, chôdze) ten najlogickejší, najadekvátnejší.

Morfológickú variantnosť by sme mohli ilustrovať príkladom: ...*nazdávajú sa ... , že ... hneď budú po krki v nebi* (DZ, 156) — dnes je dominantný tvar v singulári *byť v niečom až po krk*; plurálny tvar je rozšírený podnes v západoslovenských nárečiach.

Osobitne treba spomenúť — v nadväznosti na lexikálnu variantnosť — uplatňovanie celej série frazeologických synonym, z ktorých viaceré majú výraznú aktualizačnú funkciu. Na ilustráciu uvedieme časť dialógu: ...*poznať kamaráda po kamarádovi, ptáka po pérú*. — *A vlka pri naháckich horách po srsti*. — *A frátra po hlave a tvého dobrodinca po reči a po písme* (P, 227). Z uvedených frazém sa v dnešnom úze používajú frazémy v čiastočne pozmenenej hláskoslovnej a morfológickej podobe: *poznať vtáka po perí ... vlka po srsti*. Kontextové konkretizačné doplnenie — *pri naháckich horách* — pokladáme za skutočné aktualizovanie s konkrétnym polemickým a ironickým zámerom. Východisková frazéma: *človeka poznať po reči* je u Fándlyho pozmenená a doplnená v texte viacerými aktualizačnými zásahmi, a to *tvého dobrodinca* — nové aktualizčné doplnenie; *po písme* — rozšírenie o voľné doplnenie. V uvede-

nom príklade jedna zachovaná zložka (*človeka poznať po reči*) napovedá pôvodné viacčlenné zloženie frazémy. Aktualizačný zásah s konkretizačnými kontextovými doplneniami však nemenil významovú platnosť tejto jednotky, bola však narušená špecifická frazeologická ustálenosť. Sémantickou interpretáciou (archisérou) k tejto sérii frazém sa začleňuje dnes už zaniknutá jednotka... *poznať vás z jakého ste cechu tovariš* (P, 227).

V súvislosti s vývinovou dynamikou vo frazeológii si všimneme ešte jednu skupinu frazeologických synonym, ktorej význam možno približne vyjadriť opisom (archisérou) „nijako si nepomôcť, nepolepšiť, byť v rovnako zlej situácii ako predtým“ (Smiešková, 1977, s. 97). Ide o frazémy: ... *pomôhel nám z blata, to jest: s pece pod lavicu* (P, 221); ... *já vám pomôžem s kona na kravu* (P, 223). Prvá uvedená jednotka má redukovanú podobu o časť *do kaluže*, ale aj tento skrátený variant dostatočne vyjadruje sémantickú stránku frazémy, ktorá je ešte navyše vysvetlená nasledujúcou synonymnou frazémou *s pece pod lavicu*. Je to hromadenie synonymných frazeologizmov, istá redundancia sémanticky totožných frazém. Frazéma ... *já vám pomôžem s kona na kravu* sa v tomto lexikálnom zložení neudržala. Známa je však podoba *presadnúť z koňa na somára* (Miko a kol., 1989). Obraznosť vychádza z podobného základu, ale konkrétna slovesná zložka (*presadnúť*) pravdepodobne viedla k výberu adekvátnejšieho alebo logickejšieho menného komponentu.

Pokiaľ ide o uplatňovanie parémii v rozličných podobách, treba zaznamenať, že mnohé parémie vo Fándlyho diele oproti súčasným formám majú rozšírenú, explicitnú podobu, prejavujúcu sa nielen v rozšírení lexikálnych komponentov, ale v celkovej výstavbe. Sledujme nasledujúce príklady: ... *jedna aňi dve, tri lastovički neurobá leto aňi jar* (ÚVZ, 321). V dnešnej slovenčine príslovie má ustálenú formu *Jedna lastovička nerobí leto* (Smiešková, 1977). Zreteľné rozšírenie parémie (o päť lexikálnych zložiek) nemení v podstate význam porekadla, iba rozširuje platnosť základného konštatovania. Parémia ... *každé hrable len k sebe a pred seba hrabú a né od seba* (DZ, 168), dnes *Každé hrable k sebe hrabú* má zložitejšiu výstavbu nielen na úrovni lexikálnej premenlivosti, ale aj v komplexnej vetnej výstavbe. Zánik dvoch doplňujúcich sa, tautologických zložiek možno dať do súvisu s vývinom parémii k implicitnejšiemu výrazu, k ich zostručeniu. Aj príslovie *Pánska láska jako zajačí chvost, na krátce trvá* (DZ, 111) sa v dnešnej slovenčine zachovalo v zúženej forme, pričom sa uskutočnila celková prestavba, t. j. *Panská láska na zajačom chvoste*, resp. aj s fakultatívnym slovesným komponentom (*visí*).

Vývinové tendencie smerujúce k redukcii, k zúženiu lexikálneho zloženia frazém i sémantické posuny môžeme sledovať aj na frazéme *Jest*

ona (kniha) kam ruka, kam noha, kam ocaz, kam hlava (P, 220) vo význame „neusporiadaná, nezrozumiteľná“. Z tejto viacčlennej lexikálnej štruktúry redukciou menných komponentov a minimálnou zmenou v lexikálnom zložení (*kam-skade*) i posunom v spájateľnosti vývin dospel k súčasnej frazéme *Skade ruka, skade noha* vo význame „nespoľahlivý, nezodpovedný, necharakterný človek“. Z východiskovej podoby staršej frazémy sa zachovala v podstate základná negatívna séma — neusporiadanosť, nezrozumiteľnosť, resp. vo vzťahu k subjektu, osobe nastal posun vyjadrujúci negatívnu ľudskú vlastnosť — nespoľahlivosť, nezodpovednosť, necharakternosť.

Z vývinového a konštrukčného hľadiska sú zaujímavé prípady lexikálneho rozšírenia a kontaminácie dvoch frazém, napr. *Jako hrnec s čím jednúc navre, tím vždicki, dokád sa nerozbije, páchne [vešol potajemne do stodoli]* (DZ, 136). Tu môže ísť o kontamináciu prvej časti súčasnej frazémy *Čím hrniec navrie, nasiakne, (tým i črep páchne)* a druhou časťou jednotky (*Dotiaľ chodí džbán po vodu, dokiaľ sa nerozbije*). Je to zložitá sémantická jednotka, do ktorej sa kontaminovali dva odlišné významy, a to nepolepšiteľnosť a riskantné konanie. Kontextové zapojenie vo forme prirovnania o človeku potvrdzuje estetickú účinnosť a výstižnosť takéhoto plastického charakterizačného jazykového prostriedku.

Bezprostrednosť ľudového jazyka J. Fándlyho, jeho živosť zvyrazňujú aj rozličné spôsoby začleňovania frazém do kontextu a aktualizácie frazeologizmov. Bežným spôsobom zapájania frazém do kontextu je ich slovnodruhovú fungovanie, napr. ... *bár bich mal všetkú víru tak, abich vrchi prenášal* (DZ, 1980) — ... *čo tam eksekútor vezme, kde nemá ani smrť čo brat* (P, 213). Iný spôsob je rozšírenie kontextového použitia istého prirovnania: ... *jako bich totižto ze stojícího više Vašej fári duba spadel* (P, 216) — ... *této pomoci musí sa ... častejší jako stracení groš ze zažatú lampu hledat* (P, 213). Uvedieme ešte jedno pozoruhodné kontextové zapájanie frazém: *Žáden vták svoje hnízdo nezašpiňí, len takito sokoli, kterich ně spravedlivá matka, ale sova visedí* (DZ, 102). Je to zložitá začlenenie s dosť skrytou sémantickou hodnotou. Osobitný spôsob zapojenia do kontextu spočíva v prestavbe a v rozčlenení (aj súčasnej) frazémy *Sova sokola nevysedí* na osobitne vyčlenený tvarovo pozmenený komponent *sokoli* (v plurálovej forme) doplnený vysvetľujúcim kontextom. Z tohto rozčlenenia frazémy a jej špecifického zapojenia logicky vyplýva aj modálna zmena v slovesnej zložke ... *sova visedí* (oproti súčasnej zápornej forme). Základný frazeologický význam je pritom aktualizovaný kontextovými doplneniami. V nadväznosti na predchádzajúci kontext tu možno vidieť ironickú narážku a kritický postoj voči nevďačným a nehodným ľuďom.

Aktualizácie frazém u J. Fándlyho nie sú veľmi výrazné, skôr ich možno hodnotiť ako voľné kontextové doplnenia, pričom slovo z kontextu iba zvýrazňuje, intenzifikuje (Mlacek, 1986, s. 199), resp. konkretizuje alebo iným spôsobom bližšie špecifikuje niektorú stránku frazémy. Uvedme na ilustráciu: ... *že sa nenarodil hospodár ten, aby sa ze svojím hospodárskim porádkom líbil všem* (PH, 244) — ... *čím vícej rúk ve krajině pracuje, tím vači osov má v dome hospodár* (DZ, 191) ... *čo je cisárové cisárovi, čo je vojákové vojakovi dicki bolo dané* (DZ, 173 — tu ide o čiastočnú parafrázu s vynechaním jednej časti a rozšírenie o kontextové zložky); ... *že mu aš ostrihané vlasi proti srsti stávali* (DZ, 132 — adjektívna zložka má konkretizačnú funkciu).

Z osobitných postupov pri používaní frazém treba spomenúť hromadenie dvoch alebo viacerých frazém v tom istom mikrokontexte: *Dokád jím volakdo jejích povetrní mlín smelo ňestaví, zatád vždicki melu dve na tri, bár to aňi konca ani kraja nemá, vždicki trepu, bár to ňeňi slané aňi masné, len sebe, len sebe, len sebe* (PH, 290).

Vo Fándlyho diele sú frekventované frazémy, ktoré z konštrukčného hľadiska sa zaraďujú ku skupine frazeologických výrazov alebo úsloví, zo slovnodruhového aspektu sú to príslovkové frazémy a z hľadiska zapojenia do kontextu sa hodnotia ako nekontaktové (Mlacek, 1984), napr. *ve dne v noci* (DZ, 126, P, 213), *v zime v lete* (DZ, 163), *o hladu, o smadu* (DZ, 142), *od slova do slova* (DZ, 155) — aj variant *ze slova do slova* (P, 216).

Pomerne zriedkavo používa J. Fándly ustálené nevetné prirovnania, napr. *žili jako hovadá* (DZ, 163) vo význame „v hriechu, nemravne“; častejšie v texte nachádzame vetné prirovnania: *jako bi si z duba spadól* (P, 218) i lexikálny variant *jako bi si z jedli spadól* (P, 218).

Ak porovnáme frazeologizmy u J. Fándlyho s dnešnými frazémami, zisťujeme, že viaceré celkom zanikli, napr. *S tenkého papíra tenko sa žije* (P, 213), *Kdiž jstě vi, jako Filipp s konopí viskočili* (P, 220 — „nečakane“), *Vihlídáš jako za peňáz prasa* (DZ, 119).

Iné sú čiastočne modifikované z lexikálnej a syntaktickej stránky, napr. *Žáden bez práce nejídá koláče* (DZ, 105 — dnes je bežná podoba bez rozširujúceho zámenného komponentu a so zmenenou slovesnou zložkou); *Čo oko vidí dobré, srdco ňebolí* (PH, 287 — v súčasnosti je známy redukovaný variant s modálnou zmenou: *Čo oko nevidí, to srdce nebolí*) a niektoré zostali nezmenené, napr. *Ani čerta sa ňebojí* (DZ, 173), *Robota (mu) od ruki ide* (PH, 288); *mechem uďerení* (P, 224), *sme si slovo dali* (DZ, 166 — „sľúbili sme si“).

Jazyk J. Fándlyho označovali jeho neprajníci, napr. J. I. Bajza (Výber z diela, 1954, s. 67), ako „... pozbieranú domácu slovenčinu“, J.

Kluch (tamže, s. 67) ju charakterizoval, že je „... vo svojom slohu celkom sedliacka.“ A naše pozorovania týkajúce sa uplatňovania frazeologizmov v jeho diele — stále živých a plastických aj po 240 rokoch od narodenia J. Fándlyho — potvrdzujú toto konštatovanie v pozitívnom zmysle, že skutočne dominantné postavenie má ľudová, hovorová frazeológia čerpajúca z domácich zdrojov, z každodenného života a skúseností slovenského ľudu. Forma využitia frazeológie je však rozmanitá — od jednoduchého citovania a jednoduchého kontextového zapojenia až po zložité sémantické spojenia a aktualizácie. Frazeológia sa uplatnila ako živý umelecký charakterizačný prostriedok, prostredníctvom ktorého J. Fándly vyjadroval aj svoje hodnotové a hodnotiace postoje, a to často ironicky, so satirickým nádychom i humorom.

Literatúra

HABOVŠTIAKOVÁ, K. — KROŠLÁKOVÁ, E.: Človek v zrkadle frazeológie. Bratislava, Tatran 1990. 224 s.

MLACEK, J.: O variantoch a aktualizácii frazeologizmov. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974, s. 20—29.

MLACEK, J.: K starším jazykovým prvkom v Zátureckého prísloviach. Kultúra slova, 15, 1981, s. 198—204.

MLACEK, J.: K stavbe niektorých prísloví. Kultúra slova, 17, 1983, s. 17—23.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 159 s.

MLACEK, J.: Zmeny zloženia frazémy v texte. Kultúra slova, 20, 1986, s. 197—205.

MIKO, F. a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.

SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 296 s.

Konstantin Lifanov

K HODNOTENIU JAZYKA BÁSNICKEJ SKLADBY Š. F. SELECKÉHO OBRAZ PANI KRÁSNEJ PEREM MALOVANÝ

Básnická skladba Š. F. Seleckého *Obraz pani krásnej...* pochádzajúca z roku 1701 je významnou ukážkou kultivovaného jazykového útvaru nadnárečového charakteru. Tento útvar sa formoval na základe češtiny a západnej slovenčiny najmä v 17.—18. stor. Štúdium fungovania tohto nadnárečového útvaru, resp. jeho variantov v rozličných typoch písomností a opis jeho systému je zatiaľ otázkou budúcnosti. V súčasnosti totiž aktuálnou úlohou ostáva pokračovanie v skúmaní jazyka jednotlivých pamiatok tohto druhu.

Výskum jazyka každej písomnej pamiatky predpokladá dvojaký postup: zistenie jeho a) vertikálnej štruktúry, b) horizontálnej štruktúry. Vertikálnou štruktúrou, resp. úrovňou rozumieme genetické zloženie tohto jazykového útvaru. Z toho vyplýva, že určenie vertikálnej štruktúry zahŕňa vyčlenenie geneticky rozličných vrstiev jazykových prostriedkov, vzájomne pôsobiacich a tvoriacich raz menej, inokedy viacej pevný a pružný podklad nadnárečového útvaru. Horizontálnu štruktúru chápeme ako systém jazyka písomnej pamiatky na rozličných rovinách (fonetickej, príp. fonologickej, morfolologickej, syntaktickej atď.) bez ohľadu na pôvod ich zložiek. Na vyššom stupni analýzy — porovnávanie vertikálnych a horizontálnych štruktúr jednotlivých pamiatok, zisťovanie totožných a odlišných prvkov v ich usporiadaní — sa majú brať do úvahy aj sociolingvistické činitele, ktoré napomáhajú vysvetlenie viacerých osobitostí týchto štruktúr. Podrobná analýza spomínaných štruktúr umožní zaradiť rozličné pamiatky do určitých celkov, ktoré by predstavovali istý písomný nadnárečový útvar, resp. jeho variant, a naopak zistenie značných štrukturálnych rozdielov by umožnilo vyčlenenie viacerých nadnárečových útvarov, ktoré by sa stali kritériom hodnotenia ich odlišného charakteru. Vychádzame z tézy, že v určitom historickom období bol pre viaceré jazyky charakteristický polycentrizmus (Barnet, 1985, s. 19). Táto téza je nanajvýš aktuálna pre dejiny slovenského jazyka, lebo v posledných desaťročiach sa hovorí aspoň o niekoľkých typoch jazyka písomnosti, ktoré existovali pred jeho kodifikáciou (slovakizovaná čeština, kultúrna západoslovenčina, kultúrna stredoslovenčina atď.).

V tomto príspevku sa pokúsime len o analýzu vertikálnej štruktúry jazyka tejto písomnej pamiatky z predpisovného obdobia na fonetickej a morfolologickej rovine. Pri hodnotení príslušného štruktúrneho prvku treba mať na zreteli, že v tomto období svojrázne splývali slovenské nárečia so súvekou štandardnou češtinou (nie však s českými nárečiami), a tak sa formovali úplne originálne jazykové útvary, ktoré, samozrejme, nemali obdobu v Čechách ani na Morave.

Pre nás je dôležité zistiť pomer českých a slovenských prvkov a zároveň určiť to slovenské nárečie, ktoré malo najväčší podiel na formovaní jazyka tejto pamiatky. Jazyk básnickej skladby *Obraz pani krásnej*... už bol charakterizovaný ako „silne slovakizovaná čeština s výraznými trnavskými nárečovými znakmi“ (Encyklopédia II, 1984, s. 98), hoci príslušné znaky češtiny sa tu nevádzajú.

Charakterizovať jazyk tejto skladby nám pomôže vyčlenenie niekoľkých skupín jazykových prvkov, ktoré formujú jeho vertikálnu štruktúru.

Prvú skupinu tvoria zjavne české prvky, ktoré sa nevyskytujú v slo-

venských nárečiach. Počet týchto prvkov je však veľmi obmedzený, väčšina z nich má nesystémový, ba aj náhodný charakter. K systémovým prvkom českého pôvodu by sme mohli zaradiť iba pomerne dôsledné označovanie výslovnosti zoskupenia $m + e < \check{e}$, e ako [mňe]; to však neexistuje nielen v slovenských, ale ani v moravských nárečiach, napr.:

Tu Buch samu chtyel mnyet¹; Prsu cznost ma wgeczy, nez mnyela Diana; widjeli neb mnyeli diwnu wgecz negaku; Czasto sem do mnjesta Trnawj chodiwal.

V skúmanom texte sa vyskytli iba tieto výnimky:

Ona tez Trnawu mjesto wychirila; z Czech, ze Stager, z Rakus mjesto nascziwugu; czo mela takeho oboczy spysobu; pro trnawsku hodnost a pro wgecznu pamgetj; nez w zemi spanhelskeg, buducze tam w zime.

Ďalším geneticky českým znakom je zmena $'u > i$, $'\acute{u} > \acute{i}$. Jednotlivé prípady uvedenej zmeny však treba brať diferencovane s ohľadom na pozíciu, v ktorej sa vyskytujú. Zmeny sa vyskytujú predovšetkým v koreňových morfédoch, ale aj v niektorých gramatických morfédoch (napr. v dat. sg. vzoru *srdce*). V koreňových morfédoch sa slová so zmenou $'u > i$, $'\acute{u} > \acute{i}$ vyskytujú len zriedkavo. Zaznamenali sme iba tieto prípady:

Kdo ge ze wsech ligy (= lidí), z mladenczu, z muzaku...; Nos swuj suptilnasty ma k libezneg wunj.

Vo veľkej väčšine prípadov však máme slová s pôvodnou samohláskou *u*:

Kdo ge, komu by sa z panu nelubila; kdo guz o wzacznostry gegj pohibuge; w kterem negczastegsy guz chodit priwykla; sprostje ten czas ludom pristrogena biwa; neb ge zalubena od pana kazdeho; nebo ta nekracza gako lude ynsy atď.

Zmena $'u > i$, $'\acute{u} > \acute{i}$ v koreňových morfédoch charakterizuje aj nárečia v niekoľkých obciach východného Novohradu a južného Gemera, ktoré však pri hodnotení jazyka tejto skladby do úvahy neprichádzajú, preto tento jav zaraďujeme do prvej skupiny.

O sporadickosti takejto prípony dat. sg. vzoru *srdce* nemôžeme hovoriť, lebo v texte sme našli len jediný prípad: *abi bily rowne k srdczy foremnemu*. Tvary dat. sg. vzoru *srdce* na *-u* sme vôbec nezaznamenali.

Iné gramatické morfédy (napr. tvary 3. os. pl. prít. času sloves, príslušné tvary prídavných mien a prívlastňovacích zámen, osobného

¹ Citujeme podľa rukopisu uloženého v Ústrednom štátnom archíve SR.

zámena 3. os. *ona*, ak. sg. vzoru *duša*) do tejto skupiny javov nepatria, pretože buď nemajú v texte skladby prehlasovanú podobu, alebo majú analógiu v slovenských nárečiach.

Z morfológických javov by sme tu pomenovali ojedinelé prípady výskytu prípony *-u* v 1. os. sg. prít. času (*Polozeny geho zname nemohu mnyet; Czo potwrdit mozu sam z reczy slisaneg*²), menného tvaru prídavného mena (*Odkad prinutgen sem to o nih powgedjet*) a najmä dôslednú alternáciu zadopodnebných spoluhlások v tvaroch nom. pl. prídavných mien, ktoré sa zhodujú so životnými podstatnými menami, napr.:

Wim o gedneg pany, wgedja o ny mnozi; Mnozy tez zadagu wzaczność smichu widjet; Mnozi tez mluwili, ze by hodna bila; ked mnozi prede mnu czastokrat mluwily; Mnozi, ked sem (prišli) gi widet nemohli; Ked by taczi czerti pgekni bily pekle.

V texte nie je ani jediný príklad bez alternácie, hoci v Atlase slovenského jazyka II (s. 104) sa zdôrazňuje, že „... v slovenských nárečiach všeobecne neexistuje v nom. pl. mask. živ. alternácia *t/t*, *d/d*,₃, *l/l*, *n/ň*, *k/c*, *h/z*, *ch/s*,*š*...“

Druhú skupinu prvkov tvoria celoslovenské, t. j. také prvky, ktoré sú spoločné pre všetky (takmer všetky) slovenské nárečia, ale ktoré sú odlišné od češtiny. Táto skupina je veľmi dôležitá pre celkovú charakteristiku jazykového základu skladby. Najdôležitejšími znakmi, ktoré sú pre druhú skupinu charakteristické, sú tieto: absencia *ř*, 2. absencia diftongizácie *ú > ou*, 3. absencia zmeny *a > e*, 4. absencia prehlásky *'u > i* v kořeňových morfémech, ako aj v niektorých gramatických morfémech, 5. absencia zoskupenia *ji < jь*.

Je pozoruhodné, že javy 1–3 sa uplatňujú dôsledne, jav 4 sa taktiež môže považovať za systémový, lebo výnimku tvorí len veľmi malý počet. Uvedieme príklady:

1. Absencia *ř*:

abich gi neugal, tez take nepridal; ktere su od sribra y od zlata drahsy; Mari Magdaleny k wasam prirownane; gak denicza, ktera wichaza prede dnyem; kterege oczu krasu wersar wypisugicz; a gi po tabore chodit slobodu dal.

2. Absencia diftongizácie *ú > ou*:

kteru spusobicze swu moc pr(e)ukazal; ... osob wseh, ktere su w Uherskem kralowstwy; Zaczmem od wrh hlawy, kde rostu ty wasy; ked k smihu/ pohibnut gegy pysky widja; Ziwoť tak czistotneg chwali gest zasluzil.

3. Absencia prehlások *'a > e*, *'á > í* a *aj > ej*:

gak peri labutya takoweg bjelosty; bohina wsem ginsim w tanczy predlozena; ze s nim zarmuczeni zalost odhanyaly; Chtel bich se za uczna za bar-

² Podobné tvary sú charakteristické iba pre okrajové skalické nárečie.

wirskeho dat; a ze wseh zazraku swgeta nagmilegsj; Ktery gu kolwiczky po-nagprw uhlida; gak mohli nagdele, tak na nju hledeli — ale:... s maľem ozdobyeny podle ludstwi czugny; a negwgeczl lasku i cnost obsahuge.³

4. Absencia prehlásky 'u > i, 'ú > í v koreňových morfénoch a niektorých gramatických morfénoch. Medzi poslednými by sme uviedli predovšetkým tvary 3. os. pl. prít. času slovies, ak. sg. podstatných mien vzoru *duša*, ale aj tvary inštr. a ak. sg. privlastňovacích zámen, napr.:

Neb slysicze o ni widet gu zadagu; orumpartj drahe na rukah panugu; smaragdi na usah tez sa nachazagu; po ktereĝ kraczagu tegto panye nohy; kteri wypragagic dusu potwrdjowal; dobru ma obziwnost swogu krasu welku; tu Buh hodnu sudil, abi swogu krasu...

5. Absencia zoskupenia *ji* < *jь*, napr.:

Chtjel bich mnihem zostat, ked bih iste wgedjel; nebo ta nekracza gako lude ynsy; ona ge ne insy bohynu w kragine; odtuď do Trnawy sem si net-jazil it.

Treba však podotknúť, že v texte skladby sa dosť často používajú aj slová so začiatočným *j* pred *i*, čo sa dá vysvetliť existenciou týchto tvarov v okrajových západoslovenských nárečiach (Záhorie a okolie Bratislavy až po Modru), ktoré sa zaraďujú do inej skupiny prvkov ako prvá alebo druhá (porov. Pauliny, 1963, s. 58). Uvedieme príklady so začiatočným *j*:

ked by gih ranjenyh ona htjela hoyit; bohina wsem ginsim w tanczy pred-ložena; nade wseczky gine gu sobe zalubil; ta bi gedna bila diwnegsi nez ginsy.

Nedostatok skupiny *ji* na začiatku slova teda charakterizuje stredoslovenské nárečia a väčšinu západoslovenských nárečí a zároveň ich stavia do protikladu s češtinou.

K podobným javom môžeme zaradiť aj odstránenie slabičného */* na konci slova a zmenu *ę* > *a* v pozícii po inej spoluhláske ako po pernej pred mäkkou spoluhláskou alebo na konci slova. Kým vývin */* na konci slova je spoločný pre všetky západoslovenské a stredoslovenské nárečia, osud *ę* v spomínanej pozícii sa od všeobecného západoslovenského a stredoslovenského odlišoval v okrajových oravských a čiastočne v gemerských nárečiach, ktoré zachovali osobitnú hlásku *ä*, ale aj napriek tomu sa odlišujú od češtiny. Príklady:

1. Vývin slabičného */* na konci slova:

gakbi u kralowneg lasku bil dosahel; ked bi gu neznamy kdi mohel uhledat;

³ V texte skladby je niekoľko nečitateľných príkladov, kde veľmi ťažko zistiť, o akú samohlásku ide v tvaroch superlatívu.

wsak sem tak ostreho wtipu nemohel bit; Ked by Holofernes Trnawu oblehel (výsledky procesu sa odrážajú dôsledne).

2. Vývin *e* v uvedenej pozícii:

Newy, czo ge bolest porodu tjazkeho; zadne gescze djeta prsu nematalo; awsak sem neskoro to szczasty mohel mnjet; kazdy sa teg krasy newidaneg gywy; Mohla bi sa po wseh kraginach dat wozit atď.

Iba v niekoľkých prípadoch máme *e* namiesto očakávanému *a*:

Knjez ge nebo swgeczky, grof alebo zeman; Chtjel bych se za uczna za barwirskeho dat; aczkoliw se z mista ani nepohnula; gako Lukrecia panna byt swjeczi se.

Z najtypickejších celoslovenských javov, charakteristických pre jazyk skladby, uvedieme tieto: 1. prípona 1. os. sg. *-m* vo všetkých časovacích vzoroch sloviess (výnimku tvorí len okrajové skalické nárečie); 2. formálne vyjadrenie kategórie životnosti v ak. pl.; 3. nedostatok kontrakcie v tvaroch nepriamych pádov prívlastňovacích zámen *môj*, *tvoj*, *svoj*; 4. originálna slovenská prípona lok. pl. podstatných mien mužského rodu *-och* aj prípona dat. pl. tých istých podstatných mien *-om*; 5. skloňovanie podstatných mien stredného rodu v pl. podľa skloňovacích vzorov žen. rodu; 6. tvar ak. pl. zámena 3. os. *ich*. Príklady:

1. gestli czo odegmem, berem odpuszczony; Wsak proto bedliwge budem pozorowat; od chlawy az k patam wsak gu wzdi wypisem; hanbu snad dostanem z podobienstwy toho; Pugdem po wsech strankach tyela rozkosneho.

2. Neb znam takich ludy, kteri sa djwali...; Tych zase premohla gegy welka krasy; ked by gich ranjenyh ona htjela hoyit.

3. tu Buh hodnu sudil, abi swogu krasu...; Oswiczuge zimne swogim mista czelem; ktera swogich oczu krasu prewisila; Moze sa tu nebat psoty w swogem wgeku; dobru ma obziwnost swogu krasu welku.

4. Určité komplikácie sú pri zaradení do príslušnej skupiny tvarov lok. pl. podstatných mien mužského rodu, lebo v slovenských nárečiach sú zastúpené rozmanité prípony so samohláskami *-o-*, *-a-*, *-á-*, *-e-* atď. Domnievame sa však, že tieto tvary by sme predsa len mali zaradiť do druhej skupiny, lebo *o*-ové tvary zaznamenané v texte skladby sa vyskytujú „vo všetkých troch hlavných nárečových skupinách v nepomerne väčšej prevahe oproti iným formám“ (Atlas slovenského jazyka II, s. 85). V analyzovanom texte sme zachytili iba tvary s príponou *-om*, *-och* a len jeden tvar s príponou *-ich*:

wseczkich daroh zreni obzwlastni na nju; ktereg taneczny (krok) tak bil ludom mily; wsak proto nemnohym panom znama byla; sprostje (v) ten czas ludom pristrogena biwa; ale — kdo (je) w Uhrih, komu by wzaczna nebila.

Tvary s príponou *-ich* najmä pri miestnych názvoch sa dosiaľ zachovávajú v záhorských nárečiach (Krajčovič, 1988, s. 101).

5. Vo väčšine stredoslovenských a západoslovenských nárečí podstatné mená stredného rodu nadobudli v dat. a lok. pl. prípony podstatných mien ženského rodu (Atlas slovenského jazyka II, s. 82—83). Iba takéto prípony sme zaznamenali v texte skladby: *Prirownam gih k oczam sokola draheho; Sluh usu bedliwy ma k ustam poctjwim; kteru sem o prsah gegy cznostnih mluwil.*

6. *Prirownam gih k oczam sokola draheho* (ide o oči).

Čo sa týka nekontrahovaných tvarov dat.-lok. sg. (*-ej*) prídavných mien a iných adjektíválií ženského rodu rozšírených takmer vo všetkých slovenských nárečiach, vyskytovali sa v starej češtine (Lamprecht — Šlosar — Bauer, 1977, s. 171), a preto by sa pokladali za slovenský prvok s určitými výhradami, napr.

...ale k teg welikeg krasy dal gi statek; na ktereg panuge welika mocz bozy; nez sem na teg wzaczneg pany krase widal; nez w zemi spanhelskeg, buducze tam w zime atď.

Tretiu skupinu tvoria javy charakteristické pre západoslovenské, resp. juhozápadoslovenské nárečia. Táto skupina pomáha užšie určiť územie vzniku tohto diela.

Jedným z najdôležitejších fonetických javov tohto druhu je vývin $\epsilon > \acute{a} > \acute{a}$ po zubných spoluhláskach na konci slov, lebo čeština má v tejto pozícii *í* a vo väčšine stredoslovenských nárečí na mieste bývalého ϵ nachádzame dvojhlásku *ia*:

...tak leza na hlawge gegy rozdyelene; Usmiwa sa srdcze tim, czo na nju hledja⁴; ked k smihu pohibnut gegy pysky widja; i tak sa tez widja wsemu dotknuczimu atď.

Západnú slovenčinu odlišuje tak od strednej slovenčiny, ako aj od češtiny zachovanie skupiny *šč*. Tento jav sa v texte skladby tiež prejavuje dôsledne:

Malo (je) w kragine tak szcasiwich oczy; jesli czo odegmem, berem od-

⁴ *J* tu slúži len na označenie mäkkosti predchádzajúcej spoluhlásky.

puszczeni; awsak sem neskoro to szcasty mohol mnjet; Abi czo ge krasne, gescze kragsj bilo.

V texte skladby sa vyskytujú aj slovesné tvary s *ört* > *rot*, ktoré má západná slovenčina spoločné s češtinou, ale odlišné od strednej slovenčiny: *Zaczmem od vrh hlawy, kde rostu ty wlaszy; w kterem wicz a wicze roste gegy krasa.*

Ďalším znakom, spoločným pre juhozápadnú slovenčinu a češtinu, ktorý ju zároveň odlišuje od ostatnej západnej a dokonca aj od strednej slovenčiny, je monoftongizácia dvojhlásky *ie* > *í*. Aj tento jav sa v texte prejavuje dôsledne:

Wim o gedneg pany, wgedja o ny mnozi; ktore su od sribra y od zlata drahsy; Oswicuge zimne swogim mista czelem; ale w swem spusobe rozdjlneg su krase; Rueze gako bili alabaster krasne; Drik kdo gegy widj, kazdj gu zaluby atď.

Z morfológických javov tohto okruhu je najmarkantnejšie iné rozdelenie podstatných mien ženského rodu na mäkké a tvrdé vzory: podstatné mená, ktorých kmeň sa končí na *s*, patria k mäkkému skloňovaciemu vzoru, kým podstatné mená, ktorých kmeň sa končí na *c*, patria naopak k tvrdému skloňovaciemu vzoru:

tu takowim darem krase obdarowal; dokad welkeg krase w mladich letah bila; kazdy sa teg kraszy newidaneg gywy; dosty mnyeti mohla na teg kraszy sameg; aczkoliw sem praczi nigakeg nemjwal; gak se ide k mnihom z rinku, w teg ulice.

Tieto tvary odrážajú stav v juhozápadnej slovenčine na rozdiel od stavu v iných západoslovenských, stredoslovenských nárečiach a v češtine (Atlas slovenského jazyka II, s. 33).

Z ďalších západoslovenských znakov jazyka Seleckého skladby uvedieme príponu inštr. sg. *-ú/-u*, ktorá je protikladom prípony *-ou*, jestvujúcej v stredoslovenských nárečiach a češtine, i keď táto prípona v strednej slovenčine a češtine má rozličný pôvod: napr.

Ga skladatel wersu sam tez sweczim sebu; To ge druha Gudít, krasu ozdobena; swu krasu zazracznu (kterých) napopadne; widicz ho z radostu, powim sy takto sam; Wise osmy roku gak panju zostala; Tak sem (s) sebu mluwil, tak si opakowal; ked mnozi prede mnu czastokrat mluwily.

Medzi spoločné juhozápadoslovenské znaky by sme zaradili ešte aj prípony inštr. pl. podstatných mien *-ma*, *-ama* aj prídavných mien *-ýma*, ktoré charakterizujú aj niektoré iné západoslovenské nárečia a dokonca

presahujú aj na územie stredoslovenských nárečí (Atlas slovenského jazyka II, s. 92), a príponu *-e*, ktorá sa používa v tvaroch niektorých životných podstatných mien mužského rodu:

Hlawu gak perlama, tak take kameny ...; Nesity swe usy z reczma nestidnima; a dost rozlicznyma lidma ozdobena; lude sa zbihagu z Morawy, ze Sleska; nebo ta nekracza gako lude ynsy.

Uvedené príklady tvoriace tretiu skupinu javov svedčia o tom, že Seleckého dielo vzniklo na území juhozápadného Slovenska. Okrem týchto príkladov jazyk skladby obsahuje aj také lokálne juhozápadoslovenské prvky, ktoré nám umožňujú presne určiť nárečie s najväčšou účasťou na jeho formovaní. Sú to zjavné znaky záhorského nárečia, ktoré sú buď celkom originálne, alebo sú spoločné s češtinou. Predovšetkým je to jotácia po perniciach pred *e < ě, ę*, ktorá má analógiu aj v češtine:

Wim o gedneg pany, wgedja o ny mnozi; Tu Buch samu chtyel mnyet zrkadlo pgeknosti; ze gy malo w swgetye podobnih udgelal; tak leza na hlawge gegy rozdyelene; dost pocztywge s krasu swogu zit bi mohla atd.

Je aj niekoľko výnimiek, keď sa táto jotácia neoznačuje:

Krk subtilny, ne prawe welikeg dluhosty; ze gak ziwy krwy tak pekneg newidal; na ktoru pro peknost hledjel pul hodyny; chticze gu perezckem wernje wymalowat.

Domnievame sa, že tento jav by sa nemal považovať za geneticky český, pretože sú jednak príklady, v ktorých sa vyskytuje zoskupenie [*mje*] namiesto očakávaného českého [*mňe*], a najmä preto, že v texte je zastúpená jotácia po perniciach pred *a*, čo je rýdzo záhorský prvok:

kterich mgakost rowna gest k putru mlademu; o ktereg pgeknosty mluwga wseczky strany; kteri wyprawgagic dusu potwrdjowal; kteri pak widjeli, sobga nechranili.

Ďalším dôležitým znakom, oddeľujúcim záhorské nárečie od väčšiny iných juhozápadoslovenských nárečí, je vkladné *-e-* v tvaroch *l*-ového prídavia, zatiaľ čo napr. v trnavskom nárečí typickou vkladnou samohláskou je *-o-* (Atlas slovenského jazyka I, s. 71).

Dôležitým fonetickým znakom záhorského nárečia je výskyt *ú* na miestach pôvodného *ó*:

pugdem po wsech strankach tyela rozkosneho; Dum wisoky, bili, na dwoge staweny; Nos swug suptilnocy ma k libezneg wunj; Gya rownim spusobem o tichy tak mluwim; ale kwuli tegto htegicze gu widjet.

Práve na záhorský pôvod tohto javu poukazuje to, že v niektorých slovách, ktoré sa v záhorskom nárečí a v češtine líšia kvantitou, máme záhorský stav:

Wise osmy roku gak panju zostala (čes. zůstala); chtjel bih mnihem zostat, ked bih iste wgedjel; z ktereho zit moze pansky czeli swug wyek (čes. může); kteri ust sa dotknut lasky nemozu mnjet; czo potwrdit mozu sam z reczy slisaneg (Atlas slovenského jazyka I, s. 178).

Vzhľadom na tento stav o by sa malo prepisovať ako krátke o, nie ako dlhé (Mišianik, 1981, s. 526—527), lebo ináč dochádza k skresleniu tohto stavu, ktorý už pripomína situáciu v trnavskom nárečí.

Jazyk skladby obsahuje aj prvky spoločné pre záhorské nárečie a češtinu, ktoré sú v rozpore so stavom v trnavskom nárečí. Je to vývin slabičného *l* v spojení „jazyčný konsonant + *l*“, zmena *ɛ* > *ā* > *i* pred mäkkou spoluhláskou, vývin *dj* > *dz* > *z*, výskyt skupiny *str* < *čr* a skupiny *ji* na začiatku slov:

gak sluncze kraginu oswitila našu; Krk subtilny, ne prawe welikeg dluhosty; pro skladany tela a foremne kluby (v trnavskom nárečí sa zachovalo slabičné *l*); a kdo bi gu vidjel, kros (groš) od kazdeho wzit; w kterem wicz a wicze roste gegy krasa (trnavsky *vzút, vác*); On byl nagpjeknegsi mezi muzi wseme; smaragdī na usah tez sa nachazagu; od Rima na gywy pani prichazagu; kteri zachowawa w tanczy i prehazce (trnavské nárečie má tvary so spoluhláskou *dz*); na ty nohi cnostne obuwa strevice (trnavsky *čr-*).

Najzrejmejším morfológickým znakom záhorského nárečia v jazyku skladby je sústava pádových prípon podstatných mien mužského rodu. Už sme uviedli prípony dat. pl. *-om* a lok. pl. *-och*, ktoré charakterizujú tieto paradigmy. Okrem toho sme v inštr. sg. zaznamenali príponu *-em* a v gen. pl. príponu *-ú*. Takáto sústava pádových prípon existuje iba v záhorskom nárečí, lebo trnavské nárečie má v inštr. sg. príponu *-om* a v gen. pl. príponu *-óf*, kým čeština má v dat. pl. *-ům* a v lok. pl. *-ech, -ích*, príp. *-ách*. Príklady:

abi gu obdaril statkem neb s bohactwim; tu takowim darem krase obdarowal; atlacz s kanabaczem sobye zalubila; gak denicza, ktera wichaza prede dnyem; Kdo ge ze wsech lidy, z mladenczu, z muzaku...; Ga skladatel wersu sam tez sweczim sebu; ze sem sedem roku zadal tu osobu; kdo ge, komu by sa z panu nelubila?

Pripomenieme si ešte raz, že miestne názvy v lok. pl. tiež majú záhorskú koncovku *-ích*.

Záhorské nárečia na rozdiel od trnavského nárečia, ale zhodne s češtinou majú spomínané alternácie v dat.-lok. sg. v paradigmách podstatných mien ženského rodu; nachádzame to aj v texte skladby: *w pobożneg rosprawcze swe zalubeny ma; kteri zachowawa w tancy i prehazcze; gesly wiru dame rozprawcze barwirskeg*.

Ďalším znakom záhorskeho nárečia je mäkký skloňovací vzor prídavných mien, kým trnavské nárečie takýto vzor nemá, napr.: *na ktereğ panuge welika moc bozy; ktere su od sribra y od zlata drahsy; czistotu woniczy proto smim potwrdit*. Ako vidieť, pre skloňovanie prídavných mien mäkkého vzoru ženského rodu je charakteristická prehláska aj kontrakcia. To isté môžeme povedať aj o skloňovaní osobného zámena *ona* (Stanislav, 1967, s. 286). V texte skladby máme dvojtvary s prehláskou aj bez nej:

Wim o gedneg pany, wgedja o ny mnozi; ze gy malo w swgetye podobnih udgelal; abich gi neugal, tez take nepridal; — ale: od chlawy az k patam wsak gu wzdi wypisem; Usmiwa sa srdcze tim, czo na nju hledja; ze s nju gedem neb dwa tanecz prowest mohly.

V texte Seleckého diela sú aj iné znaky spoločné pre záhorské nárečie a češtinu, ktoré neexistujú v trnavskom nárečí. Uvedieme už len prípady výskytu tvaru 1. os. sg. slovesa *byť* — *som*: *Chtjel sem gegy krasu nagednu polubit; mosel sem czastjegsy na nju pozorowat; Czasto sem do mnogsta Trnawj chodiwal* (trnavsky: *som*).

Veľmi dôležitým faktom je aj to, že jazyk Seleckého skladby odráža aj integrujúce procesy, ktoré svedčia o tom, že na procese formovania nadnárečového útvaru sa zúčastňovala nielen čeština a záhorské nárečie, ale aj iné slovenské nárečia, v dôsledku čoho sa odstraňovali niektoré nápadné nárečové znaky. Napríklad v texte sa ani raz nevyskytol prípad asibilácie, nie sú žiadne stopy po dvojakom *l*, čo je typické pre záhorské nárečie, prenikol do neho tvar *alabaster*, hoci by sme očakávali tvar so slabičným *r*, zvyčajný pre toto nárečie (Atlas slovenského jazyka II, s. 61). Zdá sa, že aj tvar *zubam* prenikol sem pod vplyvom iných nárečí (*pro foremnj spůsob nez k zubam obecnym*).

Na záver by sme chceli zdôrazniť, že nie sú dostačujúce dôvody tvrdiť, že básnická skladba Š. F. Seleckého je napísaná slovákizovanou češtinou, lebo zjavné české prvky nemajú systémový charakter. Systémové prvky, ktoré by sme mohli považovať za geneticky české, majú však analógiu najmä v záhorských nárečiach. Okrem toho text skladby obsahuje aj zrejme záhorské prvky. Na druhej strane niektoré typické záhorské znaky sa v texte neodrážajú. Podľa nášho názoru jazyk tejto skladby sa dá

hodnotiť ako záhorský variant kultúrnej západoslovenčiny s českými prvkami.

Literatúra

BARNET, V.: Toward a sociolinguistic Interpretation of the Origins of the Slavonic literary Languages. In: The Formation of the Slavonic literary Languages. Columbus, Slavica Publishers, Inc. 1985.

Encyklopédia slovenských spisovateľov. Zv. 2. Bratislava, Obzor 1984. 536 s.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

LAMPRECHT, A. — ŠLOSAR, D. — BAUER, J.: Historický vývoj češtiny. Hláskosloví, tvarosloví, skladba. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1977.

MIŠIANIK, J.: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava, Veda 1981.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 1. Úvod a hláskoslovie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958. 631 s.

ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod — Komentáre — Materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 máp + 198 s.

ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Flexia. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 316 s. Časť druhá: Úvod — Komentáre. Bratislava, Veda 1978. 192 s.

J. R. Nižnanský

NÁREČOVÁ TERMINOLÓGIA VEGETAČNEJ ČLENITOSTI VINIČA

Opis viniča a jeho vegetačného cyklu má v nárečiach rozvitú terminológiu podobne ako členitosť vinice (Nižnanský, 1982), vinohradnícke práce a náradie. Tieto nárečové pomenovania lexémy sú domáceho pôvodu, istá ich časť je prevzatá z románskeho základu, a to priamo alebo prostredníctvom nemeckej vinohradníckej terminológie, ktorá na naše územie prenikala v styku so susednými rakúskymi rajónmi alebo sa rozširovala z enkláv nemeckých prisťahovalcov v malokarpatskej oblasti a na južnom stredoslovenskom vinohradníckom území. Na styku s maďarským etnikom sa vyskytujú hungarizmy, aj ako synonymá domácich termínov. So susednou moravskou oblasťou jestvujú v tomto odbore dávne kontakty, takže na obidvoch stranách Moravy sa stretáme s obdobnou pomenovacou lexikou. Vo východoslovenských vinohradníckych rajónoch sa vyskytujú termíny pripomínajúce výrazy z karpatskookrajinskej vinohradníckej terminologickej vrstvy.

1. Popri pôdnej základni podstatným nositeľom vinohradnej agrikultúry je viacročná kultúrna plodina *viníč* vo všeobecnom zmysle slova a konkrétne *viníč hroznorodý* (*Vitis vinifera*), ktorý sa v slovenských nárečiach označuje heteronymami či synonymami *viníč* a *rév/-f*, *réva*, *ríva* i dvojslovným *viná réva*. Výskumom v teréne sa zachytil aj zriedkavý už synonymný termín *hrozen* (Záhorie), v modrokamenskom nárečí *hruzno*, *hrozno*, ktoré sa vyskytuje i v sobranskom rajóne.

1.1. S termínom *viníč* bezprostredne súvisí pomenovanie viničného kra, ktorý je nositeľom rentabilnosti tejto najvýnosnejšej poľnohospodárskej kultúry. Táto reália, tvoriaca v pravidelnej výsadbe typické rady (tradične pri koloch, novšie na drôtenkách) vo viniciach, sa v nárečiach označuje najmä dvoma termínmi, odvodenými zo základov *peň* a *kľč/křč*.

Názvy *peň/pen* a odvodeniny *pňík/pník*, *pniček* sa uplatňujú v dialektoch na Záhorí a v malokarpatskej oblasti; na východnom Slovensku sú najrozšírenejšie pomenovania *pňak*, *pňačok*.

Z druhého základu sa termín *kľč* používa v popredných malokarpatských obciach ako synonymum a prechádza ďalej do priľahlých východnejších aj severovýchodných vinohradných rajónov (k Nitre a Topoľčanom) a zriedkavo sa vyskytuje v krátkej podobe (*kľč*). Výraz *křč* je podľa údajov z terénu zriedkavejšie synonymum spomenutých termínov v južnej časti nárečí Malých Karpát. Lexéma *křč* označuje viničný ker na južnom stredoslovenskom území, kde sa utvorili aj odvodeniny *křča* s. (Dolná Strehová), *křčok*.

Rovnocenným synonymom termínov *peň*, *pniček* a *kľč*, *křč* je pomenovanie *koreň* miestami na území juhozápadných a juhostredoslovenských nárečí. Počtom, množstvom koreňov sa taktiež často určovala rozloha vinice. (Aj zemná časť viničného kra *koreň*, *korene* má menšiu sústavu označení.)

Dotazníkom Vinohradníctvo (1969) sa ako názov tejto reálie sporadicky zachytili výrazy *štok* i *réf* (Záhorská Ves), novšie *krík*, *krak* (Priekopa).

1.1.1. Druh viniča a jeho plodu v nárečiach všeobecne označuje najmä termín *sorta* (miestami je synonymom). Na juhozápadnom vinohradníckom území sa vyskytoval v tomto zmysle ešte pred štepovou érou starý výraz *šlachta* (Z jakéj šlachti pacuješ prúti do vinohrada?: Brestovany); v Lapáši toto označenie znamená už štepy. Na Záhorí a v malokarpatskej oblasti sa zachovalo synonymum *násada* (Já sen si vibrál pieknú násadu: Skalica; Visadzíme len skoré násadi: Horné Orešany). V oblasti stredoslovenských a východoslovenských viníc prevláda termín *fajta*. V tomto význame sa vyskytuje i pomenovanie *odroda*, *odruda*, ktoré napr. v Skalici pokladajú za novší výraz.

2. Do vegetačnej členitosti viničného kra patrí ročné viničie, ktoré na

jar zrezávajú alebo zostrihávajú. Označenie tohto drevnatého viničného prútia sa obyčajne kryje i s názvami zelených letorastov. Ročné viničné prúty sa v juhozápadnej oblasti označujú synonymami či heteronýmami *drevo*, *révi*, *rívi*, *révié*, *rívoví* (Horné Orešany), výrazy *rievie* i *rievie* sa vyskytujú v južnom Tekove; najčastejšie aj ako synonymum *vinič*, *viník*, *viničo*, *viničko*, *viničí*. Miestami na celom našom vinohradníckom území sa uplatňujú ako synonymá podobou porastu motivované výrazy *prút/prut*, *prúti*, *prútie*, *prúti*; na východe *prutok*, *prutki* a na okolí Sobraniec *lože*, pripomínajúce obdobu termínu na ukrajinskom vinohradníckom území (Horbatsch, 1973, s. 159). V tomto význame sa miestami stretáme aj s menej frekventovanými lexémami *ročák*, *ročak*, *jednoročák*, *loňskí* i *starí víhon*, *víhonek*, *víhonki* a i.

2.1. Ročné viničie je koncom zimy ešte *mrtvé*, *mŕtve*, *mŕtvo drevo*, *mŕtví prút*, *suché*, *suchuo*, *suchí drevo*, *suchí prut*, *súša* s. (Jabloňovce), *sušina* (Vinné), *suchár* (Sklabiná), *spácé drevo*, *viňik na spaňu* (Novosad) a pod.

Za skorej jari alebo pri oneskorenej práci vo vinohrade pri rezačke, strihačke viniča vyteká na rezoch *miazga* (označená nárečovými variantmi), miestami na západe a juhu *ščáva*, *ščava*, *voda*, *vodička*, *sila*, *slzi*, na východe *jucha* (Kaluža), *selza* (Čerhov) a i. Vtedy vinič na reze *teče*, *plače*, *púče*, *slzí*, *sľíži*, *leje*, *trajbuje* atď.

Vplyvom chladu vytekajúca miazga na okraji rezu sa zastavuje, hustne a vytvára útvary, ktorých pomenovanie je motivované inými známymi reáliami. Na juhozápadnom území sú najčastejšie výrazy *huspenina*, *huspeninka*, expr. *huspeninisko* (Dolné Orešany), v stredných rajónoch *studeňina* (porov. Kahounová, 1974), *glej*, *gundža*, *complik* (Trnava pri Laборci) a iné opisné alebo viacslovné označenia.

2.2. Rezaním, strihaním viniča na jar sa mení výzor vľahnajšieho kra. Funkčnosť, jeho úprav determinujú krátke alebo dlhšie zvyšky prútov, ktoré ostali na hlave viniča (v tradičnej agrotechnike na celom území). Vinohradníci ich označujú podľa ponechanej dĺžky či množstva očiek (*oko*, *očko*, *pupok*, *pupček*, *pucek*, *pucka*, *puchír* a pod.), z ktorých vyrastajú letorasty a na nich úroda hrozna.

Pri tradičnom pestovaní, vedení viniča *na hlavu* najčastejším všeobecným názvom zvyšku prúta ponechaného na hlave, pníku je na celom našom vinohradníckom území prevzaté slovo *čap*, *čapík*, nárečové *čap*, *čapík*, *čep*, *čepek*, *čepík*, *čípek*, *čop*; v trnavsko-hlohovskej oblasti prevládajú tvary *ficka*, *ficek*, *ficko* s. Zriedkavejšie sa vyskytujú synonymné pomenovania *zrúbik* (Hrnčiarovce — Trnava), *kípeť*, *kíptik* (Dolná Strehová), *hek* (Pezinok), *cún* (Tesáre), *štupel*, *knot* a iné.

Na celom vinohradníckom území sa používa široká škála pomenovaní.

čapíkov podľa dĺžky a množstva ponechaných očiek. Pri vedení *na hlavu* (Vinohradníctvo, 1962), reze na jedno, príp. na dve očká (napr. v roľníckom pestovaní viniča a šetrení života vinice) vznikajú *čapíky*. Podľa údajov z terénu sa takéto čapíky označujú termínmi *štupel*, *bačka*, *pipasárik*, viacslovnými výrazmi *čap* (*čapík*, *ficka*) *na jedno očko*, *na pešo*, *na bačku*, *na hlavu*, *nahlatko* a pod. Dvoj- a trojočkové čapíky označujú názvy *knot*, *kvilink* (Pukanec), *dvojočok* (Sečovce) a viacslovné *čap* (*čapík*, *ficka*) *na dve-tri očká* a i.

Dlhšie čapíky ponechané na viacero očiek možno zaradiť do dvoch skupín.

Čapíky ponechané na päť-sedem očiek tradiční rezáči pomenúvali jednoslovnými termínmi *pípka*, *pipka*, miestami *kocúr*, *vajntrógl*, *maďarka*, *koza* (Pata, Plavé Vozokany), novšie *strela*, *strielka*, *strílka* alebo viacslovnými spojeniami a označením počtu očiek (porov. Drábiková, 1989, s. 103).

Ponechané celé alebo polovičné prúty na bohatšiu úrodu bývali aj viacročné, kríkovitého typu, v skalickom rajóne s názvom *grňa*, *grnka*, v malokarpatskej oblasti *dolóvka*, *dolofka*, *dolúfka*, *suchá dolúfka* i expr. *douva*, *douvisko* (Rača). Sem akiste patrí aj výraz *štangla* (Dvorníky, Trakovice). Na tomto zdrevnatenom kríkovitom vedení sa nechávali krátke čapíky *brka* (Rača).

Ročné drevo ponechané na vyšší alebo celý prút (po vrch kolíka) na juhozápadnom území sa označovalo najmä termínmi *kocúr* i *kocar* (Rača, Siladice) a synonymami či heteronymami *oblúk*, *ťažeň*, *tažen*, *ťažno* s. (Tesáre), *žid*, *židák*, *optróger* (Karlova Ves — Bratislava), *vajtrógr/-l* (Jur pri Bratislave), *zahibák*, *maderka*, *pipka*; starší termín naznačuje zriedkavý plurálový výraz *lázne* (Dubová). V Nitrianskom rajóne a v Tekove takéto prút má názvy *sála*, *koza*, *korbáč* (Podlužany, Čajkov), v Honte, Novohrade *kuoň*, *koňík*, *kuom* (Sklabiná) popri novších synonymách *strielka*, *ťažeň*. Na východe sa nárečovým a etnografickým výskumom zachytili výrazy *farhoňoš*, *farhaňoš*, *forhaňoš* (Vinné, Kaluža; Kahounová, 1970), *lugaš* (Nižný Hrušov), *karikaš* (Priekopa) i novšie *ťažeň*. Tieto termíny a reálie, ktoré sa nimi označujú, sa nezriedka prekrývajú a mávajú zavše až kontroverzný obsahový posun.

Na tradičnom vysokom vedení, na *longošoch* (*longoš*: jzsl, *longáš*, *longaš*, *longov*, *lugoš*, *lúgaš/lugaš*; *otahák*: Jur pri Bratislave) podobne ako na kríkovitom vedení, na dolovkách krátke jednoročné čapíky sa nazývajú *brka* (Jur pri Bratislave) a pod.

3. Vlastná vegetácia viniča sa začína na jar napučaním, nalievaním očiek, keď sa na ich povrchu vytvára hnedastá chlpková vrstvička, pričom sa všeobecne vraví, že *očko má vatu*, je *jak hrach*, *fčela* (Keď raz

ostali pucki jag hrach alebo jak fčela, tak to uš potom létalo: Jur pri Bratislave; očko vipučané jak ščeli: Ružindol; puki jak fčelka: Dolné Orešany), *holúbatko* (Mosíme zadimid vinohradi, abi holúbatká nezmrzli: Dolné Orešany), *sova* (Pukanec). To sa už očko začína hibat (malokarpatský rajón; Kahounová, 1960), na celom našom vinohradníckom území vyjadrené slovesami *pučať* (náreč. *pučat, pučaťi, pučac, pučic, pukac*), miestami *duť* (Skalica), *rospúščať sa, hnať, rašiť, trajbuvat*. Na viniči z očka vzniká rozvíjajúci sa *puk, púčik, púček, púčok, pučok, pupok*, z ktorého vyrastá letorast.

3.1. Domáca lexika sa najviac uplatňuje pri označovaní zmien na zelenej vegetácii viniča už od prvých výhonkov. Na celom našom vinohradníckom území sa stretávame s termínom *víhon*, *víhonek*, ktorého lokálnymi synonymami a oblastnými heteronymami sú výrazy *cún*, *cúnek*, *rév/-f*, *révek*, *réveček*, *ríví*, *ohanka*, *mladé* i *nové drevo*, *prút*, *prut*, *vi-sada*, *vinič*, *vinik* (porov. 2), *parútka*, *ohánka* najmä v juhozápadných rajónoch. Značnú frekvenciu majú všeobecnejšie termíny zo základu *mlad-*, napr. *mlad* m. (Dolné Orešany), *mlád* (Ludanice), *mládek* (Lamač), zried. *mladica* (Igram), *omlád* (Doľany, Dvorníky, Šintava), *omyad* (Závod); v juhoslovenských oblastiach je časté synonymum *mláďník*, *mláňík*, *mláň*, *mlám* (V. Straciny). Východoslovenskí vinohradníci v tomto prípade uplatňujú synonymné termíny *mladník*, *víhonok*, *obnoha*, *obnoška*, *prutok*.

Sporadicky sa v nárečiach vyskytujú i pomenovania *cvajga*, *fagan*, novšie *ratolest*, *letorost* a iné.

Dôležitou vlastnosťou už mladého letorastu je jeho plodonosnosť. Výhonok s ukážkou plodu, náznakom strapčeka má zväčša viacslovné, zväčša individuálne označenie ako *rodící víhonek*, *plodní víhonek*, *oseduý víhonek* na Záhorí, ďalej *réf s hroznem*, *prúd s hroznom*, *plodní prút*, *úrodný prút*, *ohánka ze strapčekom*, *úrodné drevo*; na východe *mláďník* s *firtom*, *obnož* z *hroznom* a pod. V teréne sa zachytili jednoslovné názvy *rodák* (Nové Mesto nad Váhom), novšie *samica* (Tesáre), *ukáška* (Zlaté Moravce).

Neplodný viničný výhonok všeobecne, z očka alebo z hlavy označujú výrazy *pankhart* (*panghart*, *panhart*, *panchart*, *pañichart*, *parchant*), *fagan*, *jalovák*, expr. *ničomník*, *nepodarek*, *dzivák*, *planina*, *plevidlo*, *odrozek*, *klk*, *podhona*, *pazuch*, *pazucha*, *pazocha*, *podrosteck*, *kuoň*, *kuň*, novšie *vlk* a i. V dvojslovných pomenovaniach býva obyčajne prívlastok *jalový*, *neúrodný*, *neplodný*, *planý*, *prašivý*; vyskytujú sa i ustálené spojenia ako *vodný réf* (Modra) a zried. *pešé drevo* (Brestovany).

Na viničných kroch okrem osových letorastov a letorastov ponechaných pri pletí na úrodu a zálohu vyháňa drobný porast priamo z hlavy, ktorý

má rozlične motivované názvy, napr. *vípuke* i *křpí* (Skalica), *metlina*, *metlica*, *metlička* i *brošče* (Trnava pri Laborci), *štietka* (Podlužany), *klki* aj *drobizg* (Bernolákovo), *pľevi* (Sečovce), *pľevač*, *plevel*, *plevidlo*, *seč*, *podhona*, *podhonč* (Pukanec), *pangharti*, *pastorke*, *šepleta*, *šeplet*, *mlaďiki* (Sečovce) a iné.

Drobný porast vyhánajúci na hlave po plevačke a viazačke sa označuje napr. výrazmi *nožički* (Suchá nad Parnou), *brďinki* (Bernolákovo).

3.2. Jednoznačnou reáliou na viničnom kre je *úponok*, hladký švihlovitý výrastok rozličného sformovania, ktoré motivuje najčastejšie i názov.

Na našom vinohradníckom území je vari najrozšírenejší termín *fúz*, pl. *fúze/-i* (*fús*, pl. *fúsa*: Závod) a na juhu *bajúz*, pl. *bajúzi*, na východe *bajuz*, *bajuše* (Vinné); blízky formou je *fáz* (Kuchyňa, Čajkov, Pukanec), obsahom *chvoscik* (Trnava pri Laborci). Inú formu vyjadrujú termíny *pazúr*, *pazúrek*, *pahnostek*, *paroški*, *paprčka*, *vidličke*, *kocúrek*. Označenia *švihel*, *švihak* (Sečovce), *struna*, *strunka*, *prstének* pripomínajú zasa pružnú alebo stočenú podobu úponka.

V malokarpatskej oblasti sa istý druh úponka nazýva *kafka*. Podľa jednej verzie vznikol sprchnutím riedkeho strapca (*Hrozen rítčí do kafki ide*; Rača), podľa inej je to úponok s malým listom, príp. úponok so strapčekom na náprotivnej strane (*Keď bôl na strune lísteček, temu sa hovorilo kafka*: Viničné). Slovo *kavka* sa miestami viaže na ľudské zvykoslovie (*Keďca našla kafka z lístkom, dzifčence povedzeli: Lec, kafka, s pozdravom mojému milému*: Dolné Orešany).

3.3. Podobnou reáliou stabilne sa vyskytujúcou na zelenom viniči je výhonok z pazuchy listov *zálistok*. I tu sa stretáme s rozšírenými označeniami tohto detailu viničnej kultúry, ako sú *zálistok* a *pazucha*.

Takmer vo všetkých vinohradníckych rajónoch sa používa termín *zálistok/-ek*, *zálistki/-e* (porov. Frolec, 1974), miestami *zálist* (Závod, Rača, Čachtice), *zálistí* (Zobor — Nitra), *zálistia* s. (Jablonovce), *zálistník* (Skalica). Rovnako na rozsiahlom území (od Hlohovca až na východ) i ako heteronymum vyskytuje sa názov *pazucha*, popri ňom *pazuch* (Zlaté Moravce) a *pazuška*.

Túto reáliu označujú i lexémami *vípleva*, *víplefka*, *plevidlo* (*vyplievali*, *vylamovali ju*; — Záhorie, sčasti malokarpatská oblasť), *podrostek* (Dechtice), *pangart*, *parchant*, *fagan*, *podhon* (Čajkov), *behuň* i *obnoška* (Trnava pri Laborci) a pod.

3.4. Názvy vrcholca letorastov najmä pri tradičnom vedení na hlavu (koncom leta ich bolo treba odstraňovať — *střhať*, *snímat*, *zrezuvat*, *sciňat*, *skášat*, *zežinat*, *zlamovat*, *odlučovati* a pod.) vychádzajú na celom území zo základu *vrch-/vrš-*: *vrch*, pl. *vrchi/-e*, *verch*, *verchi*, *vršák*, *vršáki*, *vršok*, *vršek*, *vrški*, *veršok*, *vršáček*, *vršački*, *verščok*, *verški*, *vrši/*

vŕši, vŕšé, vŕšie, vŕšia, zvrši (Bernolákovo), *vrcholec, vrcholce, vrchovec, vrchovce, vrchovina* (Jablonovce). Miestami sa vyskytujú všeobecnejšie, príp. expr. synonymá ako *cúni* (Skalica), *lancúch, lancúchi* (Modra), *faťuhi* (Sečovce), *šlahúňe* (Závod), *letnina* (Trakovice); ovísajúce a dopletené vršiaky sa niekde nazývajú *búdi* (Bernolákovo, Brestovany).

4. Hlavným zámerom a cieľom viničnej agrikultúry je dopestovať najkvalitnejší ovocný sortiment *hrozno*. Pomenovanie tohto plodu je starého domáceho pôvodu a v nárečiach sa často používa v tvare pl.: *hrozni/hrózni, hrozná, hrozne, hrozna i hrožne* (Novosad), *hruozence* (Sklabiná); takmer na celom území je rozšírené synonymum sg. s. *hrozno, hruozno*. Podľa údajov z terénu sa sporadicky vyskytuje i staršie heteronymum (lokálne synonymum) *víno, vino* (Stupava, Kaluža).

4.1. Konkrétny útvar typický pre plod viniča, hrozna tvorí *strapec*. Na juhozápadnom území až po Tekov vrátane najčastejším nárečovým pomenovaním tejto reálie sú termíny *strap, strapec, strapek*; v novohradských dialektoch sa vyskytuje forma *strapka* pl. *strapke*. Pre ostatné južné stredoslovenské územie je charakteristická lexéma *štepka* (Celie *štepke odložíme a potom aj na Vianoce máme*: Pečenice), zried. *šapka* (Lovinobaňa). Vo východoslovenských oblastiach sa používajú prevzaté výrazy *firt, firc, fircik, ferd*.

Na Záhorí a v malokarpatskej oblasti sa stretáme s častejším synonymom *hrozen/hrózen*, sporadické sú tu prevzaté názvy *pancír, pancírek* (Jakubov, Jablonové, Brodské), expr. *canforec* (Na *jedném štoku je ale deset canforců hrozna*: Záhorská Ves). Materiál kartotéky Slovníka slovenských nárečí poskytuje v tomto význame i výrazy *kľomp* (Chrašt nad Hornádom) a *chovášlo* (Šivetice).

Podľa objemu, veľkosti pomenúvajú *strapec* najčastejšie voľnými či ustálenejšími spojeniami s určujúcim členom ako *veľkí, hrubí, pekní* alebo *malí, drobní strapec, fircik* a pod. K jednoslovným označeniam patria zväčša odvodené lexémy *strap, strapisko, strapčisko, fircisko; strapek, strapček, pl. strapečki, hrozniček, štepčíček, firtek, ferdzik, chvosček*. V tomto význame sa vyskytujú i výrazy *fafrnek* (Modra), *hrčka, grčka, grška, gučka*; termín *uško/úško* (napr. Skalica, Jur pri Bratislave) označuje kúsok zo strapca.

4.2. Podstatnú časť strapca tvoria bobule s dužinou. Na juhozápadnom a stredoslovenskom území sú prevažným pomenovaním hroznovej bobule slová (označujúce i dimenzie) *zrno, zrnko* a odvodeniny *zrnéčko, zrníčko, zrnisko*. Medzi najrozšírenejšie synonymá či heteronymá patria slová *bobula/-ta, bobuľka, gulka, gulečka, gulička* (Lapáš: *Otello opadáva, zbéraraj té gulički!*), *hrozen* (Jur pri Bratislave, Rača; Šintava: *Na hroznovi je šupka, rása, vnútri zrnká a ščava*), *hrozniček* (Blatné), zriedkavo sa

vyskytuje označenie *oko* (*Genijézve sú biele hrozni z veľkíma očama*: Jur pri Bratislave). Vo východoslovenských rajónoch túto časť súplodia označujú lexémami *boba*, *bopka*, *bobok*, *bobočok*, *bomбуla*, *bomбуľka* (porov. Horbatsch, 1973).

Dužinu bobule (*zoft*, *štava/šťáva*, *štava*, *sčava/ščáva*, *maso*, *masso*, *meso*, *dúščina*: Bernolákovo, *tužina*: Radošina, novšie *dužina*, *celo*: Nižný Hrušov, *mľazga*: Vinné) so semenom (*jádro*, *jaderko*, *kostka*, *kostočka*, *zrnko*, *zrníčko*, *zrňatko*, *semiačko*, *magočka* a pod.) obaľuje *šupa*, *šupka* (juhozápad, stredoslovenské územie); toto všeobecnejšie pomenovanie má nárečové synonymum *koža*, *koška* najmä na strednej oblasti. Na východe sa táto reália označuje typickými domácimi lexémami *lupa*, *lupka*, *skura*, *skurka*.

Najmä na tmavomodrých sortách hrozna sa pri dozrievaní usádza matné belasté osrnenie, ktoré má v nárečiach názvy *rasa* (Skalica: *Rasa je aj na trnkách*), *rása* (juhozápad, *Rása je jag rosa*: Čataj; *Aj s prsti sa dá rása zetret*: Brestovany), *rassa* (Dvorníky), *rosa* (Bernolákovo: *orosené hrozni*, Lamač, Topoľčianky). Z iných lokalít sú údaje ako *pel* (Dolné Orešany), *potah* (Modra), *povlak* i *povlek* (Plavé Vozokany), *zamat* (Zlaté Moravce), *mat* (Pukanec), *folija* (Novosad) a pod.

Súčasť hroznového súplodia tvorí *stopka* vyrastajúca priamo z viniča a nesúca strapec a potom kostra strapca *strapina*.

Stopka je všeobecnejšia vegetačná reália. V nárečiach ju označujú lexémami *stupa*, *stupka*, *stopka*, synonymami *kostrna*, *kostrnka*, *kostrnok* (Krupina), *kostonka* (Pukanec), *štepka* (južné stredoslovenské rajóny); na východe sú rozšírené synonymá *stopka*, *stopok*, *kopinok* (Novosad, Cejkov, Sečovce), *korinok*, *chvoscik* (Trnava pri Laborci: *Chvoscik chori a fird otpadňe*).

Názvy strapiny sa často prekrývajú s pomenovaniami stopky, ale sa obyčajne vyskytujú v tvaroch pl., napr. *stupi*, *stupki*, *kostrni* (*Za škorci ostali len holé kostrni*: Brestovany), *kostrnki*, *kostrnce* (Lapáš), *kostrn* (Lukáčovce), *strapina* (Modra, stredoslovenské rajóny), *kampa* (Horné Orešany, Smolenice: *Červené hrozno sa mosí nechád aspon šez dní na kampách, abi dostalo barvu*), *rebierka* (Hont, porov. Kahounová, 1974); na východe sa v tomto význame uplatňujú slová *čutka*, *stopki*, *chvosciki*, *korinki* atď.

Formy strapcov sa vyjadrujú primeraným počtom výrazov, zväčša voľných, príp. ustálenejších spojení, ktorých prívlastkový člen je nositeľom sémantickej hodnoty, napr. *křížnatí*, *plecnatí*, *pleckatí*, *vajcív/-oví*, *grmbolcoví*, *zubatí*, *zvonoví*, *zvoncoví*, *srcoví*, *plíckoví* (Súľovce), *krátčí*, *dlhí* *strapec*; *gučková štepka*, *roskekešeni firt* (Čerhov) a pod. Z jednoslov-

ných termínov sa vyskytujú *plecká* (hore široký — Suchá nad Parnou, Ružindol), *hrčka* (malý guľovitý — Vajnory) i *gučka*, *grčka*, *grška* (Hontianske Tesáre), *tulec* (dlhý širší — Doľany), *kláček* (hranatý — Dolné Orešany) a iné.

4.3. Bobuľami riedko obrodenný stravec patrí medzi súplodia, ktoré na kvete alebo počas vegetácie postihli poveternostné alebo živočíchmi spôsobené poškodenia. Opäť sa tu stretáme najmä s viacslovnými výrazmi ako *rietki*, *ritki*, *ritki*, *prepřchnutí*, *vipřchnutí*, *opřchnutí*, *spřchnutí*, *spřchlí*, *otrcholení*, *otrchalí*, *padaví*, *páterkoví*, *štrbaví*, *ňepodarení*, *osi-pani stravec*, *firt*. Jednoslovné termíny viničných stracov tohto druhu vznikajú často univerbizáciou zo združených pomenovaní (ako v mnohých iných prípadoch), napr. *prchalka* (Podlužany), *opřchálka* i *opřchál* (Mokřý Háj, Skalica), *opřchovec* (Slepčany); *páterki*, *pátrički* (jak *páterki*: okolie Trnavy), *rebrá* (Pukanec) a pod.

4.4. Podradný druh hrozna zo zálistkov alebo z druhej vegetácie po zmrznutí riadnych výhonkov označujú vinohradníci pestro motivovanými názvami, ktoré prevzali z rozličných tematických okruhov alebo utvorili na základe analógie.

Na zálistkoch vyrastené, obyčajne nedozreté a kyslé hrozno máva v nárečiach viacslovné i jednoslovné pomenovania ako *zálistkové hrozno*, *zálistkoví hrozen*, *zálistkové hrozni/-e*, *strapki*, *hrozen na zálistku* i *zálistek*, *zálistki* (juhozápadné územie), *kafkoví hrozen* (Vinosady), *pazuchové hrozno/-á* (okolie Topoľčian), *panenské hrozni* (Skalica), *štekové hrozno* (nie je zrelé ani začiatkom zimy, keď sa šteky vyfahujú — Pezinok), *štekár* (Lovčice), *vánočné hrozná* (nedozrie ani do Vianoc — Radošina), *zelenáč* (Zlaté Moravce), expr. *ošmrdok* (Podlužany), *heťák* (Tesáre), *egreš* (Žemberovce, Novosad, Vinné), *agraš* (Pukanec), *jagriš* (Hont, Novohrad), *oberke* (Sebechleby), *paperki* (Šenkvice), *bengez* (Veľký Ďur) a iné.

Hrozno z druhého kvetu alebo na nových výhonoch po zmrznutí prvej riadnej vegetácie nazývajú výrazmi *druhák* (Tesáre), *podhončivé hrozná* (Radošina), *otava* (Lapáš, Vyšné Nemecké), *víhonkové hrozne* (Bučany), *marcinské hrozni* (Bernolákovo), *marťinák* (Plavé Vozokany), *egreš* (Čajkov a východné rajóny) a pod.

Názvy obidvoch reálií sa teda prekrývajú, lebo napokon ich podobnosť až totožnosť vyplýva z podobnej vegetácie.

4.5. V štádiu zretia sa hrozno sfarbuje podľa sort, tvrdá dužina sa mení na šťavu a bobule mäknú. Podľa týchto príznakov sa proces v zrejúcom viničnom plode označuje slovesom alebo slovesnými spojeniami ako *zapaľovať sa*, *zapaľovať sa*, *chítat farbu*, *zabronievať* (Sebechleby, Dolná

Strehová), *zasvetlievaťi*, *zažlkat*, *žouknuc*, príp. *nalévat sa*, *zamakát*, *zamakávat*, *zamäkať*, *meknuc* a všeobecne *zrieť*, *zret*, *ždrec*, *dozrievať*, *dozrívät*, *dozdrivac*, *dochodzic* a pod.

Ak hrozno zo skorých sort ostane vo vinici do hlavnej oberačky a vtedy je už prezreté až zosušené, vraví sa, že je *sfikovaťené*, *sfikovacené*, *sfikoviené*, *sfiguvacené*, *sfiguvané* (Dvorníky) alebo *scibébaťené* (Karlova Ves — Bratislava), *ostanú cibébi* (Zobor — Nitra), *zhrozienkuvateľné hrozno* (Jablonovce). Keď takýto proces postihne hrozno odložené na zimu, miestami ho označujú výrazom *fíka*, pl. *fíki* (Pastuchov).

4.6. Na jedenie, výslužky aj na zimné, vianočné obdobie odložené pekné strapce — všeobecne *viberané*, *odložené hrozno*, *hrozni na vešáňi*, *zavesováňi* (miest. malokarpatská oblasť), *hrozno na višaňe* (Kaluža) — niekde majú i názov *otkyatki* (Rača: *Si mieu moc otkyatkú?*). Zimné odkladky sa často nechávali na prútoch, na nich dlhšie vydržali, a obyčajne podľa pomenovania prútov (porov. 2.2.) dostalo názov i odložené hrozno: *oblúki* (Skalica), *páre* (Vajnory: *Máte ešte páre?*), *párike* (Jablonovce), *kócúre*, *vrkoč strapcív* (Pastuchov) a pod.

Kocúre so strapcami vyberaného hrozna tvorili v malokarpatskej oblasti hlavnú ozdobu *oberačkového venca* či *koruny*.

Hrozno, ktoré sa za oberačky vo vinici ponechalo alebo zabudlo sa zahŕňa pod všeobecne rozšírený termín *oberki* (*ostléze* a i.) a viaceré jeho heteronymá a synonymá (podrobnejšie porov. Nižnanský, 1987).

5. Vinohradnícku terminológiu v súčasných poľnohospodárskych organizáciách ovplyvňuje vo veľkej miere odborný úzus, ale pritom miestni pracovníci sa pridŕžajú aj tradovanej pomenovacej lexiky. V dosiaľ ešte jestvujúcej malovýrobe (hrozna i vína) sa zachováva tradičná terminológia najmä u staršej generácie, príp. si uvedomujú a rozoznávajú starší a súčasný terminologický úzus. Potvrdzujú to aj výsledky z terénu podľa dotazníka Vinohradníctvo (1969), údaje v kartotéke Slovníka slovenských nárečí i v etnografickej literatúre. Zachytiť túto terminológiu bolo aj cieľom tejto práce.

Literatúra a pramene

- DRÁBIKOVÁ, E.: Človek vo vinici. Bratislava, Veda 1989. 260 s.
FROLEC, V.: Tradiční vinařství na Moravě. Brno, Universita J. E. Purkyně 1974. 256 s.
HORBATSCH, O.: Ukrainische Weinbauterminologie. In: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973. Red. P. Rehder. München 1973, s. 155—175.
KAHOUNOVÁ, E.: Vinohradníctvo Malých Karpát. Slovenský národopis, 8, 1960, s. 3—72.
KAHOUNOVÁ, E.: Tradičné formy agrotechniky viniča a technológie vinárstva na Slovensku. Agrikultúra, 9, 1970, s. 109—155.

KAHOUNOVÁ, E.: Tradičné formy vinohradníctva a ovocinárstva v Hornom Hontě. Slovenský národopis, 22, 1974, s. 189—221.

Kartotéka Slovníka slovenských nárečí (dialektologické oddelenie JÚLŠ SAV).

NIŽNANSKÝ, J. R.: Členitosť vinice a jej nárečová terminológia. Slovenská reč, 47, 1982, s. 333—340.

NIŽNANSKÝ, J. R.: Synonymia v nárečovej vinohradníckej terminológii. In: Jazykovedné štúdie. 21. Dialektológia. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1987, s. 71—77.

Vinohradníctvo. Výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Bratislava, JÚLŠ SAV (nárečové oddelenie) 1969. 623 bodov, 4 obr.

Vinohradníctvo. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo pôdohospodárskej literatúry 1962. 555 s.

Ján Holý

ONESKORENÉ ARGUMENTY

(Príspevok do diskusie o doplnku)

Roku 1966 mi uverejnili v Slovenskej reči (č. 5, s. 292—300) článok O cyklickej syntaktickej štruktúre, v ktorom som sa usiloval riešiť základné otázky doplnku ako rozvíjacieho vetného člena. Roku 1971 vyšla tlačou monografia Doplnok v slovenčine od J. Kačalu, ktorý pokladá viaceré, ak nie temer všetky moje tvrdenia za chybné. Mňa však už r. 1970 prepustili z PF v Nitre za politické „prehrešky“, v dôsledku toho som bol vylúčený aj z redakčnej rady Slovenskej reči a nesmel som publikovať.

Po roku 1970 som vo svojom pesimizme prestal veriť v zmysel svojej jazykovednej práce, zbalil som „svojich sedem sliviek“, založil som ich hlboko do zásuvky písacieho stola a ožili vo mne staré lásky: hudobná harmónia a geometria. Keď r. 1988 hlavný redaktor chcel uverejniť v časopise aspoň jubilejný článok a súpis mojej publikačnej činnosti pri príležitosti mojich 75 rokov, „ktosi“ znova zakročil a z uverejnenia súpisu nebolo nič. Prišiel však 17. november 1989 a po ňom „nežná revolúcia“. Ožili aj moje jazykovedné záujmy, a tak by som rád vyslovil k názorom J. Kačalu niekoľko oneskorených pripomienok.

1. Ani po nedávnom letmom preštudovaní monografie o doplnku sa nezriekam jediného svojho tvrdenia a príspevok by som aj po 24 rokoch pri plnom vedomí znova podpísal, pravda, s výnimkou tlačových chýb, ktoré sa ocitli v mojom príspevku. Ide o chybné slovo „reakcia“ miesto správneho „rekcia“ a o chybný termín „mnohofunkčnosť“ miesto správneho „monofunkčnosť“ ako protípólu termínu „polyfunkčnosť“ čiže viac-funkčnosť (s. 293 a 299).

J. Kačala v knihe Doplnok v slovenčine konštatuje, že môj termín „cyklická štruktúra“ nie je dosť jasný; „nie je jasné, či sa ním pomenúva celá konštrukcia, alebo iba tie zložky, ktoré súvisia s doplnkom. Nie je jasné ani to, v čom je cyklickosť (uzavretosť) takejto štruktúry“ (s. 34). Z mojich grafických schém uvedených v príspevku by to však malo

byť jednoznačne jasné.¹ Pokúsim sa však vysvetliť problém dôkladnejšie.

Rozlišujeme čiary otvorené (úsečky a rôzne kľukaté útvary, napr. blesk) a uzavreté (napr. kružnica, elipsa, trojuholník, lichobežník a i.). Tie otvorené útvary pokladám za lineárne, tie uzavreté za cyklické (cyklus = kruh, okruh). Na pomoc si môžeme vziať vecné príklady, napr. rozvetvený konárik a svietiaci elektrický lampášik. Ak pri konáriku postupujeme od hrubšieho konca k tenším vetvičkám, zakaždým prideme na koniec tej-ktorej vetvičky. Ak pri elektrickom lampášiku postupujeme od jedného pólu baterky cestou elektrického prúdu, dostaneme sa k žiarovke, prejdeme jej vláknom a postupujeme ďalej cez kontakt spínača späť na druhý pól baterky a cez jej náplň na východiskový pól. Urobili sme teda uzavretý okruh čiže cyklus. A teraz syntaktické príklady: a) *Pastiera našli za ohradou*. — V tomto prípade ide o lineárnu konštrukciu, lebo syntagmatický vzťah je len medzi slovami v skladoch *pastiera našli* (koho našli?) a *našli (ho) za ohradou* (kde ho našli?). Medzi predmetom *pastiera* a prisl. určením *za ohradou* nie je nijaký gramatický vzťah. Grafickou podobou tohto vetného útvaru by bola lomená úsečka; b) *Pastiera našli spať*. — V porovnaní s predchádzajúcim príkladom tu ide o trojvzťah, lebo aj medzi predmetom *pastiera* a doplnkom *spať* existuje jednak logickovýznamový vzťah (agens a jeho činnosť), jednak gramatický — ten by sa po transformácii neurčitku prejavil vhodným prídastím.

Napokon ešte jeden príklad: *Pastiera potom hrabáčky našli schúleného do starej hune*. Celá veta predstavuje lineárnu štruktúru, ale časť *pastiera našli schúleného* vytvára v nej uzavretý gramatický trojvzťah čiže cyklický syntaktický útvar. Ináč schémy vetných útvarov *poslať Ďura prosiť* a *kázať Ďurovi pomáhať* v mojom príspevku by mali byť dostatočne jasné pre rozlišovanie lineárnej a cyklickej štruktúry.

2. J. Kačala mi vyčíta, že sa v prípade mojej vety *Poľom kráčali už pokoseným* (v ktorej slovo *pokoseným* pokladám za doplnok) odvolávam na F. Kopečného a že podľa jeho českých dokladov vytváram analogické slovenské útvary. Na českých jazykovedcov sa však odvoláva aj autor monografie o doplnku. To sa už môže? Už sa nepamätám, či som uvedenú vetu vytvoril podľa generatívnej schémy, alebo či som ju prevzal zo svojich kartotečných výpiskov ako dokladov z rozprávania sa s ľuďmi

¹ Keď sme ešte r. 1966 pri debate o mojom príspevku hovorili v redakcii SR o termíne „cyklická štruktúra“, G. Horák sa taktiež čudoval a pripomenul, čo má vraj tento pojem spoločné napr. s cyklom prednášok. Prof. J. Ružička mu povedal, že tu nejde o „cyklus“ ako súbor, ale o uzavretý okruh prvkov a že Holý používa tento termín správne.

v mojom rodisku. No v každom prípade je to veta bežná, prirodzená, nenásilná. J. Kačala mal teda k výrazu *už pokoseným* zaujať stanovisko.

Podľa mojej mienky ide o jasný doplnok. Doplnok je predsa rozvíjací vetný člen, a tak musí odpovedať na otázku obsahujúcu nadradený člen. Tu sú však dva nadradené členy: *poľom* a *kráčali*, preto otázka musí obsahovať obidva: *Akým poľom kráčali?* Odpoveď: *Už pokoseným*.

Pri hodnotení výrazu *už pokoseným* možno uviesť aj ďalší argument. Pri určovaní vetnočlenskej funkcie by nemalo rozhodovať aktuálne členenie vety v konkrétnom výpovedovom texte. No nezaškodí, keď aktuálne hodnoty slov v texte použijeme. Keby sme doplnok zmenili na zhodný prívlastok vo vete *Honci kráčali už pokoseným poľom*, príslovkové určenie a jeho zhodný prívlastok by spoločne reprezentovali jadro výpovede. Vo vete s doplnkom prísl. určenie *poľom* je východisko výpovede, kým doplnok je jej jadrom. Uvedené dve podoby vety nemajú teda v texte rovnakú kontextovú hodnotu, a preto transformácia na vetu s prívlastkom nemôže byť správna. Správna by bola transformácia na súvetie *Pole, ktorým kráčali, bolo už pokosené* alebo *Kráčali poľom, ktoré už bolo pokosené*. Nevidím teda nijaký dôvod na to, aby sme sa silou-mocou vykrúcali len preto, že v tradičnej teórii sa uznáva len doplnok podmetový a neskôr aj predmetový. A časom sa určite ukáže, že nadradeným členom doplnku môže byť aj iný rozvíjací člen.

3. Veta *Mala v ňom nepriateľa* (ktorú uvádza J. Kačala) by sa vraj podľa mojej teórie mala interpretovať tak, že výraz *nepriateľa* je doplnok. Áno, ale uviedol by som ju ako príklad na to, že ide už o periférny prípad, v ktorom funkcia doplnku je málo výrazná, a to pre spojenie *mala v ňom*, ktoré je príznačné pre hovorový alebo ľudový jazyk, kde sú logické vzťahy pri spájaní slov uvoľnené.

4. J. Kačala pokladá za chybu, že výraz *za dopravníčky* v konštrukcii *otázka prijímania žien za dopravníčky* pokladám za doplnok. Ide vraj o prívlastok, nie o doplnok, lebo vraj tvar *žien* možno vynechať. Opytujem sa, prečo je spojenie *za dopravníčky* v pluráli a ženského rodu. Prečo tam nemôže byť *za dopravníka*? Možná je tu však aj otázka na hodnotený vetný člen: *Za čo, na akú funkciu prijímajú ženy?* Alebo aj: *O akú funkciu ide pri prijímaní žien do zamestnania?* Otázka je dosť neprirodzená, ale jednako možná, preto aj tu ide o doplnok na periférii jeho kategórie.

Uvediem ešte jeden príklad: *Novoročný príhovor V. Havla už ako prezidenta*. Veta nie je prevzatá z češtiny ani zostavená podľa F. Kopečného, ale sa vyskytla v slovenskom denníku. Ide v nej o cyklický útvar troch podstatných mien: *príhovor, Havel, prezident*. Možná je celkom prirodzená otázka: *V akej funkcii mal V. Havel novoročný príhovor?*

Odpoveď: *Už ako prezident*. Ide teda o doplnok, ktorého nadradenými členmi sú dve podstatné mená. Kde je potom opodstatnenie termínu verbo-nominálny atribút?

5. A ešte pripomienka k stati J. Kačalu Kritériá na určovanie doplnku (s. 138). Za základné kritérium autor pokladá „jestvovanie alebo nejestvovanie dvojitého predikatívno-koordinatívneho vzťahu doplnku k podmetu a prísudku alebo k predmetu a prísudku (vetnému základu)“. Na pomoc si vezmime príklad z monografie *cíti prichodiť jar*, v ktorom doplnkom je neurčitok *prichodiť*. Prísudok *cíti* má dva podradené členy: predmet *jar* (čo *cíti*?) i predmet *prichodiť* (čo ešte *cíti*?). Avšak medzi týmito dvoma predmetmi platí vzťah gramaticky nevyjadrenej predikácie (*jar prichodí*). Tak sa logicky chápaný, ale gramaticky nevyjadrený prísudok *prichodiť* stáva doplnkom. Ide tu teda o dva určovacie a jeden prísudzovací sklad. Ako potom došiel autor monografie k pojmu „dvojité predikatívno-koordinatívny vzťah“? Ak sa tu myslí na koordináciu vzťahov *cíti jar* a *cíti prichodiť* a na predikáciu *jar prichodí*, potom bolo treba tú hmlistú definíciu vyjadriť zrozumiteľnejšie a jasnejšie.

Pojem „predikatívno-koordinatívny“ je rozporný. Zložka „predikatívny“ je v podstate subordinatívny vzťahom, lenže obojsmerným: *Čo prichádza? Jar. — Čo sa prisudzuje jari? Že prichodí*. Do koordinatívneho vzťahu vstupujú len pojmy, ktoré sa dajú zaradiť pod spoločný nadradený (strešný) pojem. Kde je v uvedenej vete koordinácia?

Na záver. Bolo by nereálnym optimizmom, keby sme chceli jednotlivé syntaktické javy jednoznačne vymedziť. Platí to aj o doplnku. A tak viaceré prípady doplnku patria do centrálnej sféry, ostatné do okrajovej, periférnej sféry, kde už doplnok nadobúda príznaky iných rozvíjajúcich vetných členov.

Ján Doruľa

POZNÁMKY K NIEKTORÝM VÝKLADOM Z OBLASTI VÝVINU SLOVENSKEJ LEXIKY

V príspevku Čiastkový lexikálno-sémantický systém *žaloba* — *žalovať* vo vývine slovenčiny (Slovenská reč, 54, 1989, s. 342—351) sa R. Kuchar usiluje osvetliť vývin výrazov tohto systému v staršom období slovenčiny (s. 342). Píše: „Uplatnenie lexikálnych jednotiek tohto systému bolo obyčajne podmienené nejakou krivdou, bezprávím. Na jednej strane sa preto stretávame s prvkami „útoku, návrhu“, na druhej strane s prvkami

„odporu“. Realizáciu prvkov „útoku“ reprezentujú zhruba (nielen zo základu *žal-*) tieto lexikálne jednotky: *žaloba*, *ponosa*, *akcia*, *kverela*, *žalobník*, *žalujúci*, *aktor*, *kauzujúci*, *obžalovník*, *žalovať*. Ako prvky „odporu“ môžeme pre staršiu slovenčinu vyčleniť lexémy *obžalovaný*, *žalobná*, *odporná strana*, *stránka*, *dolný priš*, *nižný priš* a *odporník*“ (s. 342). Treba hneď uviesť, že je prinajmenšom pochybné udávať medzi prvkami „odporu“, t. j. v rade synonymým vyjadrujúcich význam „obžalovaný“ spojenie *žalobná strana/stránka*. Tomuto zaradeniu protirečí aj autorov výklad na stranách 347 a 348, kde sa spojenie *žalobná strana/stránka* zaraďuje do synonymného radu so spojeniami *horný*, *vrchný*, *vyšný priš* spolu so slovom *žalobník*, teda medzi „prvky útoku“.

Čiastkový systém *žaloba* — *žalovať* sa v podaní R. Kuchara delí na tri časti (pojmy): *žaloba*, *žalobca* (to sú prvky „útoku“) a *obžalovaný*, takže patrí doň „súhrn výrazov významovo spätý so súdnym konaním, ktoré sa uskutočnilo iba na základe podania návrhu na takýto právny postup“ (s. 343). Nasledujú doklady zo starších písomností na slovesá (*žalovať*, *obviňovať*, *ponosovať sa*, *túžiť sa*...), na spojenia so slovami *právo*, *kauza*, *pra*, *súd*, *žaloba*, *akcia*, *ťažoba*, *ponosa*, *kverela*, *obťažovanie*, *vina*, *túženie*, *priš*, *stránka*, na slová *žalobník*, *causant* a niektoré iné. Pri mnohých takýchto výrazoch sa neskúma otázka ich právnoterminologickej platnosti (*žalujúci*, *odporník*) ani začlenenosti do vtedajšej právnej terminológie (*žalovač*, *obžalovač* — doložené z Kamaldulského slovníka — a niektoré ďalšie výrazy). Najmä do prvého okruhu (*žaloba*) sa dostalo veľa výrazov so širokým spektrom významov, lebo sú tu výrazy na označenie súdneho konania (*právo*, *súd*), sporu (*pra*, *causa*) i žaloby (*žaloba*, *ponosa*, *akcia*, *qverela*, *ťažoba*, *túženie*). Uvedené výrazy sa bližšie významovo nešpecifikujú, nezisťujú sa ich vzájomné vzťahy a súvislosti. Medzi dokladmi je napr. aj spojenie *winu udielal* zo Žilinskej knihy (*gestly gim zgewnu winu udielal*), ktoré sa však nedá zaradiť do toho, hoci široko vymedzeného čiastkového lexikálno-sémantického systému *žaloba* — *žalovať*; v nemeckom origináli sa totiž píše: *Den sol man yn antworten ab er in der missetat gestetikt iz (toho jim majú dáti v ruce, jestli jim zjevnú vinu udělal)*.¹ Slovo *vina* je tu na mieste nemeckého slova *Missetat* (= zlý skutok, previnenie), teda *ab er in der missetat gestetikt iz* znamená „ak bude usvedčený zo zlého skutku“, čo sa v preklade z roku 1473 dobre vystihuje. Preklad magdeburského práva z roku 1473 nemožno interpretovať bez zreteľa na jeho nemecký ori-

¹ Kniha Žilinská. Vydal V. Chaloupecký. Bratislava, Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy 1934, s. 37.

ginál, ktorý je dnes dobre prístupný vo vydaní I. T. Piirainena z roku 1972.² Avšak aj v práci F. Ryšánka z roku 1954³ sa pravidelne uvádza i príslušný text z nemeckej predlohy.

Okrem publikovania dokladov (viaceré už boli dávnejšie uverejnené) neprináša tento príspevok nijaké nové pozitívne zistenia, ba obsahuje viaceré neprijateľné tvrdenia a nepresnosti. Napríklad na s. 345—346 R. Kuchar píše: „Z doložených kontextov sa ukazuje, že okrem uvedených slov (*žaloba*, *ponosa*, *akcia*, *kverela*) sa v predpisovnom období slovenčiny stretáme s ďalšími lexémami tesne spätými so skúmaným významom, a to *pra*, *právo*, *kauza*, *súd*, *obťažovanie*, *ťažoba* a *túženie*, z ktorých najmä domáca lexéma *právo* (v 16. a v 1. polovici 17. stor.) je akýmsi integrujúcim prvkom z vecnej stránky, čo sa napokon prejavuje aj v početnej prevahe jej spojení. Uvedené lexikálne jednotky sémanticky zblízuje (z etymologickej stránky) významové jadro, ktoré sa vyvinulo z psl. základu **žal-*, resp. **žel-*.“ Nevysvetľuje sa tu, s akým „skúmaným významom“ sú uvedené lexémy tesne späté, čo je to tá „vecná stránka“ pri lexéme *právo*, ktorá je integrujúcim prvkom, a či naozaj všetky uvedené lexikálne jednotky, teda aj *pra*, *právo*, *súd*, *kauza*, *akcia*, *kverela* z etymologickej stránky sémanticky zblízuje významové jadro základu *žal-*. Možno sa domnievať, že „skúmaný význam“ a toto „významové jadro“ sa stotožňujú a integrujúca „vecná stránka“ lexémy *právo* spočíva v tom, že všetky tie lexikálne jednotky nejako súvisia so súdnym konaním, ktoré sa najčastejšie označuje slovom *právo*. Takúto „vecnú stránku“ však nemožno nijako stotožniť so „skúmaným významom (významovým jadrom)“, do ktorého by patrili všetky uvedené lexikálne jednotky súvisiace so súdnym konaním. Došlo tu k logickej i jazykovednej popletenine.

Z okruhu pojmového obsahu *žaloba* uvádza R. Kuchar lexikálne jednotky *žaloba*, *ponosa*, *akcia*, *kverela*; *pra*, *právo*, *kauza*, *súd*, *obťažovanie*, *ťažoba* a *túženie* (s. 345). Pri tomto výpočte hovorí: „Počet synonymných výrazov na označenie obsahu *žaloba* je väčší než uvádza J. Doruľa (1971). Upravujeme a spresňujeme jeho zistenia.“ V príspevku publikovanom v roku 1971⁴ však uvádzame a dokladáme všetky spomínané slová okrem slova *obťažovanie*, hoci cieľom príspevku nebolo podať vyčerpávajúci prehľad termínov súvisiacich s právnym konaním, ale všim-

² Das Stadtrechtsbuch von Sillesburg. Einleitung, Edition und Glossar von Ilpo Tapani Piirainen. Berlin — New York, Walter de Gruyter 1972.

³ RYŠÁNEK, F.: Slovník k Žilinské knize. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954.

⁴ Z dejín slovenskej slovnej zásoby (Latinsko-slovenské súvislosti v právnej terminológii v 16.—18. storočí). In: Jazykovedné štúdie. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 96—110.

núť si bližšie vzťahy slovenskej a latinskej právnej terminológie, začleňovanie preberanej latinskej terminológie do slovenčiny, významové členenie slovenských a latinských termínov a výrazov, ich zložitú súhru a viazanosť s dôsledkami pre významovú stavbu (aj s významovými od-tienkami) daných termínov a výrazov. V takýchto súvislostiach tam ho-voríme o slovách *pra*, *causa*, *actio/actia*, *príčina* a *pravda*, ďalej o slo-vách *právo*, *súd*, *pravda*, *actio/actia*, *causa* i o slovách *žaloba*, *actio/actia*, *querela*, *ťažoba*, *túženie*, *ponosa*, *žiadosť*, *instantia*. Ako vidieť, zaoberáme sa tam aj slovami *príčina*, *pravda*, *žiadosť*, *instantia*, ktoré R. Kuchar v danej súvislosti nespomína. Neplatí teda jeho tvrde-nie o väčšom počte (hoci kompletnosť, ako sme už uviedli, nebola naším cieľom⁵) a tým menej tvrdenie o úprave a spresnení našich zistení, lebo jedno i druhé v príspevku R. Kuchara jednoducho chýba. Chýba tam podľa nášho názoru aj úsilie vystihnúť nejakú významovú, funkčnú alebo štylistickú diferenciaciu slov čiastkového systému *žaloba*. Celkom na povrchu zostal autorov pokus vysvetliť proces vzniku terminologic-kého významu „žaloba, podanie žaloby“ pri slove *žial* v Žilinskej knihe — v preklade magdeburského práva z roku 1473 (s. 346). Stalo sa tak preto, že si autor nevšimol pravý zdroj tohto „procesu“, t. j. priamo-čiary preklad z nemeckej predlohy, keď sa spojenie *leyt tun*⁶ doslovne preložilo spojením *zel vdielati*. V druhom citovanom doklade (na neter-minologický význam „krivda“) sa nemecký text *vnd nicht dem manne den man eyn ladet* (= a nie tomu človeku, ktorý je predvolaný) prekladá *a ne tomu czlowieku, kteremu sie žel stal*. Je možné, že tu nastalo ne-dorozumenie, že prekladateľ stotožnil osve písanú slovesnú časť *ladet* (z *einladet*) s tvarom slovesa *leiden*, ktorý potom preložil spojením *sie žel stal* (porov. vyššie *leyt tun — zel vdielati*). Uvedieme príslušnú pa-sáž v nemeckom origináli i v preklade:

Von dem der do vorgeboten wirt vmb vnrecht. Wirt eyn man vmb vnrecht beclagt vnd wirt ym vor geboten mit recht vnd kumt er nicht vor vnd chvmt in der clager ane er mak yn wol vorpurgen vmb seyn schult vor czu chvmen wen der richter machet ym vrid der do clagt vnd nicht dem manne den man eyn ladet.⁷ — O tom, ktož záповědku jmá pre nespravedlivost. Bude-li člověk který nespravedlivě obžalován a bude rokován ku právu, a přijde prvé než ten žalobník, tehdy muož jeho dobře zaručiti za jeho vinu, že prvé k tomu

⁵ Inde uvádzame aj ďalšie výrazy z tohto okruhu (napr. *requisitia*) a popri ža-lobník a horný priš aj *actor*, *instans*, *exponens*.

⁶ Pozri Das Stadtrechtsbuch von Sillein, s. 122.

⁷ Tamže, s. 115.

prišiel, než kdyby jemu rychtář udělal fríd, kterýžto žaloval, a ne tomu člověku, kterému se žel stal.⁸

Slovesá *vorbieten* a *einladen* sú významovo blízke (tu vó význame „predvolať; pozvať“), ale hneď v nadpise, ktorého zmysel je „O tom, kto je nespravodlivo predvolaný (rokovaný)“ sa na mieste tvaru slovesa *vorbieten* (*vorgeboten wird*) používa spojenie *zápovědku jma*, azda v dôsledku chybného stotožnenia tvaru slovesa *vorbieten* s tvarom slovesa *verboten* „zakázať“. Výstižne je preložené spojenie *wirt ym vor geboten mit recht* — bude rokován ku právu. O slovese *einladen* sme už hovorili. Je však dosť možné aj to, že prekladateľ túto časť preložil voľne (a výstižne) podľa zmyslu predlohy, vedome nepoužil doslovný ekvivalent slovesa *einladen*.

Starostlivé porovnanie nemeckého originálu magdeburského práva s jeho prekladom v Žilinskej knihe, osvetlenie a výklad obidvoch textov vo vzájomnej spätosti je práca, ktorá stále čaká na svojho usilovného a erudovaného bádateľa. To nás však nijako nezbavuje bádateľskej povinnosti skúmať aj jednotlivé javy v spomínanej textovej súvislosti.

O slove *priš* R. Kuchar hovorí, že jeho existencia v slovenčine mimo lexikalizovaného spojenia svedčí o jeho slovenskom pôvode. V maďarčine sa vo význame „pravotná strana“ používa zloženina *peresfél* (s. 347), no v odbornej literatúre sú doklady aj na samostatné použitie slova *peres* v maďarčine,⁹ hoci na význam „stránka v súdnom spore“ nie sú tie doklady ani zďaleka také jednoznačné ako mnohé doklady v slovenských textoch na slovo *priš*. Aj maďarská forma *pereš* doložená v slovenskom texte z Novohradu z 18. storočia má význam „spor, pra“.¹⁰ Maďarský slavista F. Gregor preberá z Ryšánkovej knihy doklad na slovo *priš* (nepresne interpretuje jeho význam ako „prozessführend, streitend“) zo Žilinskej knihy z roku 1473 (*A jestli pochybí na božbě, tedy propadne rychtárovi věrdunk a svému pr z y s s o w i puol hrivny*), pričom poznamenáva, že význam tohto slova nie je tu celkom jednoznačný.¹¹ Porovnanie s nemeckým originálom ukazuje, že slovo *priš* má aj tu význam „sporná, pravotná stránka“:

⁸ Kniha Žilinská, s. 54.

⁹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. Red. L. Benkő. Budapest, Akadémiai kiadó 1976, s. 158; GREGOR, F.: Slowakische Lehnübersetzungen aus dem Ungarischen. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 32, 1986, s. 35. Porov. k tomu DORULA, J.: Slovenské slovo *priš* a „maďarizmy“ v slovenčine. Slovenská reč, 54, 1989, s. 354–357.

¹⁰ Porov. DORULA, J.: Z histórie slovensko-nemeckých jazykových vzťahov v 16.–18. storočí. Slavica Slovaca, 13, 1978, s. 72.

¹¹ C. d., s. 35.

Ist daz eyn man vmb blutrunst wirt beclagt wil er dor fur sweren er enpricht sich do von selb dritte vnd mag er der nicht haben mit seynem selb eyde enpricht er sich wol do von Vnd velet er aber an dem eyde dem gericht bestet er vnb eyne[n] virdunk dem versertem bestet er vmb eyn halbe mark.¹²

Z tohto kontextu jasne vidieť, že *der Versehrte* je žalobca, ktorý je tu *pars laesa* (urazená, obrazená, ublížená, oškodovaná stránka),¹³ v tomto prípade telesne zranený (*Blutrunst* — okrvavenie¹⁴). V preklade sa použil zaužívaný termín *priš*, ktorý dobre vystihuje zmysel predlohy.

Kritických pripomienok k viacerým ďalším výkladom javov z oblasti vývinu slovenskej lexiky v štúdii R. Kuchara by sme mohli, žiaľ, uviesť ešte viac. Nazdávame sa preto, že odborná oponentúra prác predkladateľných na publikovanie by mala byť zodpovednejšia, hoci je zrejmé, že za obsah štúdie napokon zodpovedá sám autor.

Slavo Ondrejovič

VÝRAZ PARFUM/PARFÉM A SOCIOLINGVISTICKÝ VÝSKUM

Na našu poznámku o výslovnosti slov *parfum* a *parfuméria* (1989) reagovala polemicky M. Pisárčiková v článku *Slovo parfum v slovenčine* (1990). V autorkinom príspevku je však niekoľko tvrdení, ktoré si vyžadujú ďalšie pokračovanie v diskusii o nadhodených otázkach, a to najmä zo sociofonetickej stránky.

M. Pisárčiková začína tým, že v prehľade vypočítava, ako naše kodifikačné príručky a slovníky riešia otázku výslovnosti slova *parfum*. Tento súpis je poučný najmä v tom, že explicitne potvrdzuje, čo sme už uviedli vo svojej poznámke, že autori kodifikačných diel sú v tejto veci nejednotní. Ťažko totiž nájsť čo i len dva pramene, ktoré by výslovnosť slova *parfum* v slovenčine podávali rovnako, keďže, pravda, abstrahovať nemožno ani od poradia, v akom sa jednotlivé výslovnostné podoby v slovníkoch prezentujú. Preto vyznieva trochu paradoxne autorčin výrok, že naše odporúčanie podoby *parfém* predstavuje „rozklada-

¹² Das Stadtrechtsbuch von Sillein, s. 140.

¹³ Porov. k tomu DORULA, J.: *Osud, posudok, záväzok* a ďalšie príbuzné slová. Kultúra slova, 6, 1972, s. 167, 168 i DORULA, J.: O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predbernolákovského. Slavica Slovaca, 3, 1968, s. 340, 343.

¹⁴ Porov. Kniha Žilinská, s. 77.

nie normy“. Ktorej normy? Tej, ktorú odráža kodifikácia v jednotlivých slovníkoch a príručkách? Ale tá je, ako vidieť, taká rozkolísaná a nejednotná, že o norme ťažko aj hovoriť. Alebo živej normy, jej realizácie v zmysle tzv. väčšinového úzu? Tú nemáme hlbšie preskúmanú, práve však o jej zistenie sme sa pokúsili anketovou sondou.

K prehľadu výslovnostnej kodifikácie sa v článku M. Pisárčikovej pridáva prehľad stavu v kartotéke Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. Ako je však známe, excerptori vykonávajúci práce pre danú kartotéku nemali inštrukcie, aby v slovách cudzieho pôvodu vyznačovali výslovnosť. Preto Pisárčikovej zistenie, že pravopisná podoba *parfum* sa vyskytuje 29-krát (*parfumový* 8-krát, *parfumovať* 5-krát atď.) a *parfém* (ako aj *parfén*) iba raz, nemá pre riešenie danej otázky preukaznú hodnotu. Nemôže teda obstáť ani jej tvrdenie, že „hoci sa v týchto dokladoch neznačí presná výslovnosť, podoba *parfém/parfén* sa vyčleňuje, pretože takúto zvukovú podobu nie je možné odvodiť od písanej podoby *parfum* (t. j. v slovenčine nejestvuje taký prípad, že by sa *-um* čítalo ako *-ém*)“. Pravda je skôr taká, že sa nevie, koľkí z autorov excerpčných lístkov, prirodzene rešpektujúc platný pravopis, uplatňujú pri tomto slove aj zhodnú výslovnosť a koľkí používajú inú výslovnosť.

Súhlasne však možno nadviazať na koniec predchádzajúceho citátu. V slovenčine okrem slova *parfum* skutočne niet takého prípadu, kde by sa koncové *-um* čítalo ako *-ém*. Ale to je to, že ho niet ani v odovzdávajúcom jazyku. Aj vo francúzskom jazyku je slovo *parfum* s výslovnosťou nazálneho [õ], resp. [ɛ] v koncovej slabike jedinou výnimkou. Koncové *-um* sa vo francúzštine vyslovuje ako *-əm* (porov. *album*, *opium* — [albəm], [opiəm]). Táto jedinečnosť a výnimočnosť výslovnosti slova *parfum* je dôvodom nejasností a sporu o jeho výslovnosť aj v našom jazyku.

Ak M. Pisárčiková v tejto súvislosti argumentuje, že „pri preberaní a zdomáčovaní slov pôvodná výslovnosť nikdy nie je natoľko dôležitá ako zaradenie príslušného slova do systému domáceho jazyka“, musíme upozorniť na istú rozpornosť tohto tvrdenia. Pôvodná výslovnosť môže alebo nemusí hrať úlohu v procese adaptácie slov cudzieho pôvodu do nášho jazyka. To závisí na tom, či sa príslušné slovo uloží do systému slovenského jazyka prostredníctvom úpravy pôvodnej pravopisnej formy, ako je to napr. v prípade *cowboy* > *kovboj* (nie *kauboj*), alebo či sa zdomáčovanie odvíja od výslovnostnej podoby slova v pôvodnom jazyku, napr. *dubbing* > *dabing*, *break* > *brejk*, *feature* > *fíčr*, *fíčer*. Zaujímavým svedectvom tejto dvojkanálovosti je v slovenčine slovo *futbal*, svojrázny hybrid, odvodený od anglického slova *football*, vysl. [futból], ktorého prvá časť sa opiera o výslovnostnú a druhá o písomnú formu pôvodného

anglického slova. V prípade slova *parfum*/*parfém* nachádzajú svoje uplatnenie na jednej strane podoby odvodené od pôvodného pravopisu východiskového jazyka: [*parfum*], analogicky podľa [*parfümerí*] aj [*parfüm*] a ľudové [*parfín*/*barfín*] a na druhej strane podoby odvodené od znenia v pôvodnom jazyku: [*parföm*], [*parfém*], resp. [*parfem*]. Podobu *parfém* nijako nemožno chápať ako nesystémovú, delabializačná zmena *ö* > *e* pri preberaní slov cudzieho pôvodu do slovenčiny je celkom bežná, porov. *likör* > *likér*, *pedikör* > *pedikér*, *föhn* > *fén* atď., zapadá teda medzi ostatné prevzaté slová v slovenčine končiace sa na *-ém*, ako sú *diadém*, *emblém*, *problém*, *extrém*, *ekzém* a i.

Podľa M. Pisárčikovej podoba *parfém* mohla vzniknúť iba skokom, lebo kodifikačná literatúra takéto znenie celé desiatročia nezaznačovala. Treba však upozorniť na istú idealizáciu, ktorá z takejto formulácie vyplýva, lebo sa tu mlčky stotožňuje kodifikácia s normou, a navyše nie je presvedčivé ani tvrdenie, že vo vývine jazyka sa musí presadiť len taký variant, ktorý predtým registroval slovník. Súčasne treba zopakovať, že výslovnosť *parfém*¹ sa zaznačuje už v Pravidlách slovenskej výslovnosti od Á. Kráľa z r. 1984, pričom otázkou výslovnosti tohto slova sa autor Pravidiel zaoberal aj v iných článkoch (napr. z roku 1978), kde vyslovil predpoklad, že „výslovnosť *parfem* musíme vzhľadom na stav v odovzdávajúcim jazyku pokladať za primeranú“ (s. 206). Nepotvrďuje sa teda ani hypotéza, že Á. Kráľ podobu *parfem* zachytil len kvôli symetrii „ako variant nižšieho štýlu k vyššiemu štýlu *parföm*“.

A napokon celkom musíme odmietnuť konštatovanie M. Pisárčikovej, že podoba [*parfém*] je „hypotetická“. Podľa nášho chápania za hypotetickú možno označiť len takú podobu, ktorá je výsledkom dedukcie, napr. dotvárania nejakého tvaru podľa modelu, paradigmy či nejakého slovo-tvorného vzoru. Za hypotetickú nijako nemožno označiť výslovnosť, ktorá sa uplatňuje v rečovej praxi a je v nej dokonca dominantná. Zopakujme, že výsledky nášho testu boli štatisticky veľmi významné: zo 100 respondentov výslovnosť *parfém* používa 77, *parfüm* 12, *parfum* 8 a *parföm* 3. V danom prípade možno diskutovať len o tom, či vybratí respondenti boli dosť reprezentatívni (v našom prípade boli nimi poslucháči vysokých škôl, herci a jazykovedci), či ide o dostatočne veľký súbor atď., nemožno však tieto výsledky vôbec nebrať do úvahy. M. Pisárčiková diskutuje s týmto postupom prostredníctvom výrazov „nič moc“, tvrdej výslovnosti

¹ Či ide o variant *parfém* alebo (ako uvádza Á. Kráľ) *parfem*, nie je v tomto prípade relevantné. Pri výskume sme si overili, že medzi používateľmi vládne v tejto veci kolísanie. Často vznikol dojem, akoby sa v tomto prípade uplatňovala polodĺžka s krátkym i dlhým variantom. Táto vec, na ktorú sme narazili aj v iných prípadoch (Ondrejovič, 1990), by si zaslúžila osobitný fonetický výskum.

slova *neviem* a výslovnostnej podoby [sme]. Niet pochýb, že pre toho, čo zistí 90 %-né používanie frázy „nič moc“ medzi vysokoškólákmi, toto zistenie nemôže znamenať ešte nič iné než to, že táto fráza má medzi vysokoškólákmi široké uplatnenie. Sotva by sa však tu dalo predpokladať, že by explorátor v takto zameranom prieskume nemal pre oných študentov pripravenú aj ďalšiu otázku na hodnotenie tohto výrazu — či je pre nich neutrálny, alebo či mu pripisujú nejakú príznakovosť. Možno by nám potom vyšlo, že 90 % z nich ho používa ako citátový výraz, čím by sa okamžite vyriešila otázka, či ho pre jeho rozšírenosť máme alebo nemáme kodifikovať ako spisovný. A takisto je to s tvrdou výslovnosťou slova *neviem* u bratislavských vysokoškólákov. Bolo by prinajmenšom nerozumné vyberať si na prieskum spisovnej normy takú spoločenskú skupinu, o ktorej vieme, že má svoje neštandardné odchýlky od kultivovanej normy. Sociolingvistické metódy nepoužívame na to, aby sme podporili nejakú svoju hypotézu, ale na to, aby sme ju preverili, aby sme sa čo najviac priblížili k objektívnemu poznaniu živej normy. Svedectvo jazykovedcov a hercov, ktorí sa nestotožňujú s normotvornými príručkami, pokladá autorka v našej sonde za kuriózne, keďže ako profesionáli musia dobre poznať kodifikáciu, a preto podľa nej tu môže ísť len o jej vedomé nedodržiavanie. V tom treba dať M. Pisárčikovej za pravdu. Je len otázka, či si pracovníci JÚLŠ SAV a herci SND majú za to vyslúžiť pokarhanie alebo naopak, či sa v teórii jazykovej kultúry nemáme zamyslieť nad tým, čo tento ich postoj ku kodifikácii znamená, a vyvodíť z toho dôsledky.

Tvarov *(na)parfumovaný*, *(na)parfumovať* či *(na)parfémovaný*, *(na)parfémovať*, ktoré M. Pisárčiková spomína vo svojom článku, sa náš prieskum, žiaľ, nedotkol. Preto môžeme len hypoteticky konštatovať, že uvedené výrazy sa nachádzajú medzi výrazmi *parfém* a *parfuméria* ako slová s neustálenou výslovnosťou.

Ďalej však možno potvrdiť pozorovanie M. Pisárčikovej, že slová s pôvodnými samohláskami *ü*, *ű*, *ö*, *ő* prevzatými z francúzštiny sa v slovenčine neraz rozkolísavajú aj napriek dobrej jazykovej adaptabilnosti Slovákov, ktorým výslovnosť týchto hlások nikdy nespôsobovala ťažkosti (myslíme si však, že príklad *Fülöp* aj tak nie je tu volený najšťastnejšie) a že rozširujúca sa výslovnosť *revi* predstavuje neprípustné narušenie normy. Ťažko sa však stotožniť s jej záverom, že ak by sme do slovenčiny prijali pravopisnú a výslovnostnú podobu *parfém*, otvorila by sa cesta prehodnocovaniu ďalších uvedených slov cudzieho pôvodu. Výslovnosť typu *revi*, *rezimé*, *etida*, *sižet*, *cirich*, *géte* predstavuje celkom iný problém. Týka sa výslovnosti hlásky [ü] v slovenských slovách, o ktorých autorka hovorí, že Slovákom ťažkosti nikdy nerobia, ale ako vidieť,

niektorým predsa len robia (porov. aj ťažkosti so slovom *bulletin*). Základný rozdiel medzi typom *revi* a tvarom *parfém* či *parfem* spočíva totiž v tom, že kým podoby prvého typu s *i* namiesto *ü* sa kultivovanými používateľmi považujú za málo kultúrne až negramotné, slovo *parfém* takúto kvalifikáciu v našom prieskume nedostávalo, ba v porovnaní s výslovnostnou podobou [*parfum*] dostávalo znak vyššej prestížnosti.

A napokon k poslednej kritickej poznámke, ktorou sa M. Pisárčiková obracia do vlastných radov autorského kolektívu Krátkeho slovníka slovenského jazyka (KSSJ) uvádzajúceho pravopisnú a výslovnostnú podobu *fén* „napriek tomu, že v Pravidlách slovenskej výslovnosti sa odporúča iba podoba [*fön*]“. My sa naopak domnievame, že odklon KSSJ od riešenia, ktoré podávajú Pravidlá slovenskej výslovnosti, je úplne oprávnený a odôvodnený. V Pravidlách sa uvádza len heslo *föhn*, podobne aj v Slovníku slovenského jazyka, ktorý bol inak hlavným excerpčným prameňom pre heslár v Pravidlách slovenskej výslovnosti. Česko-slovenský slovník (1979) naproti tomu k českému slovu *fén* (vo význame „sušič vlasov“) uvádza slovenský ekvivalent *fén*. V súčasnosti sa totiž lexémy *föhn* (vysl. *fön*) s významom „suchý, teplý vietor“ a *fén* (vysl. *fén*) s významom „sušič vlasov“ jednoznačne diferencovali (porov. k tomu Ivanová-Šalingová, 1980, s. 231). KSSJ lexému *föhn* neuvádza, ale tá mohla vypadnúť aj v dôsledku nízkeho indexu svojej frekvencie.

Svoj príspevok končí M. Pisárčiková konštatovaním, že v riešení tejto otázky (t. j. výslovnosti slova *parfum*) zohráva úlohu vzťah k tradícii nášho jazyka. Za presnejšiu by sme v tomto prípade považovali formuláciu, že adekvátnosť v riešení tejto otázky je priamo úmerná tomu, do akej miery sme schopní rešpektovať tradíciu (stabilitu) a dynamiku jazyka, v akej miere vieme vystihnúť pružnosť onej stability pri posudzovaní jazykových javov. Ohľad na tradíciu je iste dôležitým aspektom vedeckého výskumu jazyka, ale tradícia by sa nikdy nemala stať tým vysokým plotom, ktorý bráni vidieť, čo sa deje za ním.

Literatúra

- Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 790 s.
IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: Reflexy na hlásky *ö, ó, eu, oe* v slovenčine. Slovenská reč, 45, 1980, s. 230–234.
KRÁL, Ā.: Preberanie cudzích slov do slovenčiny z hľadiska fonetiky a ortoepie. In: Studia Academica Slovaca. 7. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1978, s. 201–215.
KRÁL, Ā.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Veda 1984. 632 s.
ONDREJOVIČ, S.: *Parfum — parfém a parfumeria*. Slovenská reč, 54, 1989, s. 318–320.
ONDREJOVIČ, S.: Slovenské národné divadlo v sociolingvistickom pohľade. In: Studia Academica Slovaca. 19. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1990 (v tlači).
PISÁRČIKOVÁ, M.: Slovo *parfum* v slovenčine. Slovenská reč, 55, 1990, s. 228–233.

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1989

Hlavnou pracovnou náplňou Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v r. 1989 bol výskum spisovnej slovenčiny a starostlivosť o jej kultúru, výskum nespisovných útvarov a dejín slovenského jazyka a konfrontačný výskum slovenčiny s inými slovanskými jazykmi, najmä s ruštinou. Ústav bol koordinácnym a hlavným riešiteľským pracoviskom hlavnej úlohy štátneho plánu základného výskumu (ŠPZV) č. IX-8-8 *Jazyk ako historicko-spoločenský jav, ako prostriedok komunikácie a jeho úloha pri formovaní spoločenského vedomia*. Výskum sa realizoval v rámci šiestich čiastkových úloh ŠPZV a dvoch ústavných úloh.

V rámci výskumu teoretických a metodologických základov jazykovedy a lingvistickej semiotiky (zodp. riešiteľ J. Bosák) bol vypracovaný súbor štúdií (J. Horecký, *Jazykové vedomie*; J. Bosák, *Jazyk a jazyková osobnosť*; K. Buzássyová, *Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovensčina v súčasnej komunikácii*; S. Ondrejovič, *Jednočlenné vety*; E. Pícha, *Gnozeologické predpoklady tvorby terminologických sústav*).

V rámci výskumu súčasnej spisovnej slovenčiny a jazykovej kultúry (zodpovedná riešiteľka K. Buzássyová) sa venovala pozornosť viacerým témam. Pre pripravované *Pravidlá slovenského pravopisu* vypracoval L. Dvonč všeobecné kapitoly o slovenskej abecede a o pravopisných princípoch, ako aj časť kapitol o interpunkcii, J. Horecký a F. Kočiš vypracovali kapitoly o písaní čiarky, M. Považaj urobil záverečnú úpravu rukopisu do tlače, F. Kočiš, I. Masár a M. Považaj vypracovali a pripravili do tlače slovníkovú časť, hlavnú redakciu celého rukopisu urobil J. Kačala.

Vo výskume slovenčiny v súčasnej komunikácii sa projekt sociolingvistického výskumu po doplnení predložil na vstupnú oponentúru (máj 1989). Na základe jej výsledkov bola vypracovaná rozšírená verzia sociolingvistického dotazníka, ktorý sa rozposlal vybraným pracoviskám a jednotlivcom. Viaceré problémy súvisiace s touto témou sa riešili v súbore štúdií (J. Bosák, *Stratifikácia jazyka ako sociolingvistický problém*; K. Buzássyová, *Okazijnálna slovotvorba ako indikátor synchrónnej a diachrónnej dynamiky*; K. Hegerová, *Sociolingvistické aspekty telefonického a listovej jazykovej poradne*; S. Mislovičová, *Jazyková prax v technických profesiách*; S. Ondrejovič, *O postojoch nositeľov jazyka v oblasti dramatických umení*; A. Oravcová, *Vzťah k spisovnému jazyku*).

V téme *Syntax slovenského jazyka* členovia riešiteľského kolektívu predložili prvé verzie spracúvaných častí (J. Horecký, *Explikatívne a deskriptívne výpovedné akty*; M. Nábelková, *Východiská vetnočlenskej charakteristiky atribútu*; J. Kačala, *Aktualizácia a veta, Aktívnosť a neaktívnosť vo vete*; S. Ondrejovič, *Jednočlenné vety a typy slovesno-menných viet*;

J. Šikra, *Príslovkové určenie spôsobu*; **F. Kočiš**, *Viacnásobný prísudok zo sémantického a syntagmatického aspektu*). **J. Šikra** odovzdal do tlače kandidátsku prácu *Sémantika slovenských prísloviek* (252 s.).

V koncipovaní *Synonymického slovníka slovenčiny* vypracovali autori 1 850 dominantných a 4 183 odkazových hesiel, zredigovaných bolo 600 hesiel. V oblasti výskumu slovnej zásoby prispeli pracovníci ústavu viacerými štúdiami (**F. Kočiš**, *Vonkajšie a vnútorné podmienky rozvoja spisovného jazyka*; **I. Masár**, *Jazyková a pomenúvacia štruktúra termínu*; **J. Pavlovič**, *Termíny z oblasti negácie v jazyku*; **M. Pisárčiková**, *Opis lexiky v synonymických slovníkoch*). Do tejto čiastkovej úlohy patrí aj práca **I. Masára** *Príručka slovenskej terminológie* (261 s.) a obhájená kandidátska dizertácia **M. Nábělkovej** *Funkčno-sémantická charakteristika desubstantívnych vzťahových adjektív v slovenčine* (312 s.).

V rámci výskumu nespisovných útvarov slovenčiny a iných jazykov (zodp. riešiteľ **I. Ripka**) bolo ťažisko na *Slovníku slovenských nárečí*. Autorský kolektív vykonal úpravu rukopisu 1. zv. (po vnútornej oponentúre) a odovzdal ho do vydavateľstva Veda, do 2. zv. sa v priebehu roku 1989 skoncipovalo 6 160 významových jednotiek, zredigovalo 4 444 a podľa redakčných pripomienok upravilo 1 000 významových jednotiek. Výsledky bádania nárečovej problematiky predstavili pracovníci dialektologického oddelenia aj v súbore štúdií (**F. Buffa**, *O zhodnej poľsko-slovenskej frazeológii*; **A. Ferencíková**, *Funkcie predložky o v slovenských nárečiach*; **A. Habovštiak**, *Zo slovensko-východoslovenských lexikálnych vzťahov vo svetle lingvistickej geografie*; **Š. Lipták**, *O terminológii niektorých tradičných remesiel*; **J. Nižnanský**, *Nárečová terminológia vegetačnej členitosti viniča*; **I. Ripka**, *Areálovo determinovaná nárečová enantiosémia*; **M. Smatana**, *Charakteristické znaky rajeckého nárečia z aspektu sociolingvistiky*). Na prácach na medzinárodných atlasových projektoch realizovaných v rámci mnohostrannej spolupráce akademií socialistických krajín (téma 64. 11. 4 a CP-38) sa zúčastnili **A. Habovštiak**, **A. Ferencíková** (*Slovanský jazykový atlas*) a **I. Ripka** (*Celokarpatský dialektologický atlas*, spolupracovala **J. Šikrová**).

V rámci výskumu dejín slovenčiny a onomastiky (zodp. riešiteľ **M. Majtán**) pokračovali práce na *Historickom slovníku slovenského jazyka*. Po zapracovaní recenzentských pripomienok a po definitívnej úprave rukopisu bol 2. zv. odovzdaný do vydavateľstva, do 3. zv. sa skoncipovalo a v internej redakcii zredigovalo 4 250 lexikálnych jednotiek a napísalo sa 520 s. čístopisu. Výsledky výskumu historickej lexiky a vlastných mien zhrnuli pracovníci oddelenia v súbore štúdií (**V. Blanár**, *Vývin čiastkových lexikálno-sémantických systémov chváliť — ďakovať v slovanských jazykoch*; **I. Kotulič**, *K otázke intenzitných reflexív s predponou na-*; **E. Krasnovská**, *Odras osídlenia východného Gemera vo vlastných menách*; **R. Kuchar**, *Lexikálno-sémantický vývin slov so základom žal-, žiaľ- v staršej slovenčine v slovanskom kontexte*; **T. Laliková**, *Domáce formy kresťanských mien v najstaršej slovenčine*; **M. Majtán**, *Okrajové vrstvy slovnej zásoby a ich spracovanie v slovanských historických slovníkoch*; **M. Majtánová**, *Odras cudzokrajného prostredia v slovanských botanických názvoch z predspisovného obdobia*; **B. Ricziová**, *Slovotvorné synonymá z vývinového hľadiska. Adjektíva*; **J. Skladaná**, *Problém identity frazém z diachronického hľadiska*). **J. Skla-**

daná obhájila kandidátsku dizertáciu *Frazeologický fond slovenčiny v predkodifikačnom období* (pokus o vývinovú dynamiku).

V čiastkovej úlohe *Komunikácia človek — stroj a informatika* (zodp. riešiteľ J. Horecký) J. Horecký a E. Nemcová ďalej rozpracovali návrh projektu automatizovaného fondu slovenského jazyka. Od 1. 12. 1989 sa na jeho realizácii zúčastňuje interná programátorka operátorka a externe 2 pracovníci z Informačného centra SAV. J. Horecký spolupracoval s Ústavom technickej kybernetiky SAV na problematike umelej inteligencie.

V čiastkovej úlohe *Konfrontačný výskum slovenčiny s inými jazykmi, najmä s ruštinou* (zodp. riešiteľka A. Jarošová) sa pracovalo na 5. zv. *Veľkého slovensko-ruského slovníka*. Autorský kolektív skoncipoval 2 237 hesiel, internou redakciou prešlo 7 795 hesiel a hlavnou redakciou 4 092 hesiel, podľa pripomienok hlavnej redaktorky sa upravilo 2 029 hesiel, strojom sa prepísalo 1 047 strán slovníka. V rámci témy *Lexikologický výskum rusko-slovenský* sa vypracovalo päť štúdií (J. Benkovičová, *Lexikálna polysémia v aspektoch medzijazykových vzťahov*; P. Durčo, *Modelovanie vo frazeológii*; T. Grigorjanová, *Konfrontačný pohľad na význam slova v kontexte*; A. Jarošová, *Lexikálna jednotka z konfrontačného hľadiska*; E. Sekaninová, *Slovenská a ruská lexika v lexikografickej konfrontácii*), v rámci témy *Výskum slovenčiny zo slavistického a jazykovoporovnávacieho hľadiska* J. Doruľa vypracoval štúdie *O jazyku slovenských ľudových rozprávok* a *Potreba interdisciplinárneho výskumu v jazykovednej slavistike* a edične pripravoval súbor prác do jazykovedného zväzku Spisov P. J. Šafárika.

V rámci ústavnej úlohy *Jazyková kultúra v praxi* (zodp. riešiteľ F. Kočíš) pracovníci ústavu, najmä pracovníci oddelenia jazykovej kultúry vykonávali popularizačnú, poradenskú, prednáškovú, expertíznu a recenzentskú prácu, viedli jazykové rubriky v *Nedeľnej Pravde*, v *Práci*, vo *Večerníku*, v časopisoch *Televízia* a *Vermír*, ako aj jazykovú poradňu v *Čs. rozhlas*e.

V oblasti spoločenskej praxe oddelenie jazykovej kultúry spolupracovalo najmä s výrobnými a výrobo-výskumnými podnikmi a inštitúciami pri tvorbe a koordinácii technických a názvoslovných noriem (ČSN, noriem RVHP, odborných a podnikových noriem) — v roku 1989 sa z jazykovej stránky posúdilo okolo 3 700 strán textu, spolupracovalo sa pri tvorbe textov zákonodarného charakteru (návrhy zákonov, vyhlášok a iných dokumentov) — pre *Zbierku zákonov* v Prahe, kanceláriu SNR, Úrad vlády SSR a ministerstvá SSR zredigovali pracovníci oddelenia jazykovej kultúry do 3 000 strán textu. Oddelenie vykonávalo expertíznu činnosť pre Ministerstvo vnútra a životného prostredia SSR pri rozhodovaní o sporných prípadoch pri zápise rodných mien a priezvisk do matriky (písomne sa vybavilo okolo 150 listov) a spolupracovalo sa s jeho názvoslovnou komisiou pri uštalovaní názvov obcí, pokračovalo sa v pravidelnej spolupráci s textovou komisiou ERPO, so Slovenským pedagogickým nakladateľstvom pri lektorovaní dvojjazyčných slovníkov, učebníc a metodických príručiek, s terminologickými komisiami (s komisiou metrologie a metronomiky, s komisiou pre fyzikálnu terminológiu, pre geodetické a kartografické názvoslovie, pre právnu terminológiu, pre terminológiu prístrojov a pre kryštalografické názvoslovie).

Osobitne treba spomenúť prácu oddelenia pri jazykovej analýze 11 knižných publikácií pre vydavateľstvo *Obzor*, *Veda* a nakladateľstvo *Pravda*, ako

aj časopisov Pionier, Elektrón, Mladé rozlety, Zornička, Ohník, Kamarát, Včielka a denníkov Večerník a Šport.

V rámci ústavnej úlohy *Jazykovedná dokumentácia* jej zodpovedná riešiteľka E. Flássiková pripravovala podklady na strojové spracovanie slovenskej národnej bibliografie (spolupráca s Maticou slovenskou), zabezpečovala rešeršné požiadavky pracovníkov ústavu (v spolupráci s Informačným centrom SAV), spracúvala publikačnú činnosť pracovníkov ústavu pre automatizovaný systém evidencie publikovaných prác pracovníkov SAV. L. Dvonč vypracoval bibliografiu slovenskej onomastiky za rok 1987 (pre Onomastický zpravodaj ČSAV) a 4 súpisy prác slovenských jazykovedcov pri ich životných jubileách (do odborných časopisov).

Pre všetky syntetické kolektívne diela, ktoré vznikajú v rámci jednotlivých čiastkových úloh, sa systematicky dopĺňali kartotéky a fondy dokumentačným materiálom. Do kartotéky slovníka spisovnej slovenčiny pribudlo 30 442 dokladových lístkov, do kartotéky dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny 6 524 dokladových lístkov. Do kartotéky Slovníka slovenských nárečí sa získalo 4 685 dokladových lístkov a do archívu nárečových textov 533 strán súvislých prehovorov zo všetkých nárečových oblastí, nový lexikálny materiál sa evidoval v heslári. Do kartotéky Historického slovníka sa výberovou excerpciou zo 4 387 strán textov získalo do 10 000 excerptov, do fototéky pribudlo 650 fotokópií a xerokópií. Kartotéka Veľkého slovensko-ruského slovníka vzrástla o 9 432 excerptov.

Ústav spolupracoval s Ústavom historických vied SAV a Národopisným ústavom SAV pri redigovaní odborných časopisov a odborných textov, s názvoslovnou komisiou pri NV hlavného mesta Bratislavy a so Slovenským úradom geodézie a kartografie v Bratislave.

Pozoruhodná bola výskumná činnosť — aj navyše plánovaných úloh — pracovníkov ústavu súvisiaca s ich aktívnou účasťou na domácich aj zahraničných konferenciách, sympóziách a pracovných zasadnutiach. Na konferencii *Tektonika textu* (Nitra 23.—24. 5. 1989) predniesli referáty J. Horecký a S. Ondrejovič. Na vedeckom sympóziu *Wortbildung in der Deutschen Fachsprache* (Košice 8.—9. 3. 1989), ktorú usporiadal Lektorát nemeckého jazyka a literatúry Kultúrneho a informačného strediska NDR a Katedra jazykov Slovenskej vysokej školy technickej, predniesla referát K. Buzássyová. Na zasadnutí 7. regionálnej skupiny OSN (Bratislava 14.—16. 3. 1989) sa s referátom zúčastnil M. Majtán. Na X. onomastickej konferencii (Bratislava 13.—15. 9. 1989) predniesli referáty V. Blanár, M. Majtán, E. Krasnovská, T. Laliková. Na konferencii *Text als Problem der sprachwissenschaftlichen Analyse* (Praha, november 1989), ktorú usporiadal Lektorát nemeckého jazyka a literatúry Kultúrneho a informačného centra NDR, vystúpil s referátom S. Ondrejovič. Na 11. pracovnom zasadnutí Medzinárodnej federácie pre teóriu strojov a mechanizmov (Smolenice 28.—31. 8. 1989) sa zúčastnil E. Pícha. Na konferencii pri príležitosti 140. výročia narodenia L. V. Riznera predniesol referát I. Ripka. Na konferencii *Súčasnosť a perspektívy slavistického štúdia v národopise a príbuzných vedných disciplínach* (Smolenice 6.—8. 11. 1989) predniesol referát J. Doruľa a A. Habovštiak, s diskusným príspevkom vystúpila E. Krasnovská.

Na súťaži mladých vedeckých pracovníkov základného výskumu sa zúčastnili M. Smatana, E. Pícha, T. Grigorjanová a M. Pokojná.

túry. Zborník príspevkov z 2. československej onomastickej konferencie. Red. M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1989. 424 s.

Dorotjaková, V. a kol.: Rusko-slovenský slovník. Moskva — Bratislava, Russkij jazyk — Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 749 s.

Horecký, J. — Buzássyová, K. — Bosák, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. 2. vyd. Bratislava, Veda 1989. 592 s.

Ripka, I. — Šikrová, J. (spoluautori): Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. 1. Red. R. J. Udler, Kišinev, Štiinca 1989. 196 s.

Recueil linguistique de Bratislava. 9. Dynamic Tendencies in the Development of Language. Red. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 1989. 200 s.

Kačala, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava, Veda 1989. 252 s.

Ondrejovič, S.: Medzi slovesom a vetou. Problémy slovesnej konverzie. Bratislava, Veda 1989. 128 s.

Vyšli 2 čísla Jazykovedného časopisu, 2 jazykovedné čísla časopisu Slavica Slovaca, 6 čísel časopisu Slovenská reč, 10 čísel časopisu Kultúra slova. Pracovníci ústavu boli hlavnými aj výkonnými redaktormi týchto časopisov, okrem toho pôsobili aj v redakčných radách viacerých mimoakademických časopisov (Slovenský jazyk a literatúra v škole, Ruštinár, Otázky žurnalistiky, Čs. rusistika, Slávia, Vedecké riadenie, Pyramída).

K. Buzássyová — A. Ferenčíková

XIII. zasadnutie Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky vo Varne

Toto zasadnutie sa konalo v dňoch 30. 10.—2. 11. 1989 v príjemnom prostredí Medzinárodného domova vedeckých pracovníkov Joliot Curieho v areáli kúpeľov Družba v bulharskej Varne. Zasadnutie organizačne pripravila doc. V. Popovová zo Sofijskej univerzity Klimenta Ochridského, spolu s ňou (pri neúčasti predsedu komisie A. Jedličku) rokovanie zabezpečoval J. Bosák. Kým tematika predchádzajúcich dvoch stretnutí r. 1983 v Berlíne a r. 1987 v Belehrade bola zacielená historicky, na varnianskom zasadnutí sa rokovalo predovšetkým o koncepcii spoločnej publikácie *Súčasný slovanský spisovný jazyk*, ktorá by mala vyjsť r. 1993 z príležitosti konania XI. medzinárodného zjazdu slavistov v Bratislave. Kolektívna monografia má zhrnúť prácu komisie za 20 rokov jej existencie (1. zasadnutie bolo r. 1971 v Bratislave) spolu s charakteristikou jednotlivých slovanských spisovných jazykov vypracovanou na základe pojmovej a terminologickej bázy utvorenej na pôde komisie.

Program rokovania komisie bol rozvrhnutý do troch tematických okruhov, pričom úvodný referát s koreferátom boli úvodným slovom do diskusie, zhrnutím doterajších výskumov v prerokúvaných okruhoch a zároveň nastolením

otázok vyplývajúcich z vývoja vedy o spisovných jazykoch všeobecne a slovanských jazykoch osobitne. Dobre plánovaný program sa však nepodarilo realizovať pre neúčast viacerých členov komisie (D. Brozovič, D. Buttlerová, B. Koneski, S. Urbańczyk a ďalší).

V prvom tematickom okruhu o problémoch typológie slovanských spisovných jazykov vystúpil s úvodným referátom K. Gutschmidt (Berlín). Poukázal najmä na rozdiely medzi dvoma doterajšími typológiami slovanských jazykov od D. Brozoviča a N. Tolstého a doplnil ich o ďalšie znaky. V klasifikačnej matici D. Brozoviča je 15 znakov rozdelených do troch oblastí: spôsob formovania a fungovania spisovného jazyka (v autorovej terminológii štandardného jazyka), charakter nárečového základu spisovného jazyka a jeho vzťahu k národu, vzťah k ostatným spisovným jazykom. N. Tolstoj pri klasifikácii slovanských jazykov využíva až 23 príznakov zo štyroch oblastí: (synchronný) vzťah spisovného jazyka a ostatných foriem (útvarov, variet) jazyka a osobitosti jeho štruktúry, osobitosti historického rozvoja spisovného jazyka (kontinuálny alebo diskontinuálny vývin), osobitosti jazykovej situácie (predovšetkým otázka dvojazykovosti) v dejinách spisovného jazyka (historicko-kultúrny aspekt), vzťah spisovného jazyka k literatúre, folklóru, kultúre a etnosu (etnokultúrno-filologický aspekt). Na rozdiel od D. Brozoviča sa teda N. Tolstoj orientuje viac na historický a interdisciplinárny aspekt klasifikácie slovanských spisovných jazykov, neberie do úvahy najmä vplyv ostatných slovanských jazykov. Vychádzajúc z typológie diasystému a princípu funkčnosti, K. Gutschmidt navrhuje klasifikačné znaky rozšíriť ešte o polyfunkčnosť spisovného jazyka, štruktúrnú stratifikáciu a prestížnosť spisovného jazyka z hľadiska jeho nositeľov.

V užšie zameranom koreferáte R. Coinská (Sofia) poukázala na význam tradície v dejinách bulharčiny: už od polovice 18. stor. možno hovoriť o nadnárečovej forme, ktorá má kultúrnu prestíž. V diskusii sa okrem iného navrhovalo, aby sa pri typológii slovanských jazykov uvažovalo aj so štruktúrou textu v širokom zmysle (A. Gorškov, Moskva). V duchu koncepcie skúmania jazyka na úrovni textu zdôraznil najmä fakt, že v základe textov je rozhodujúcim protikladom monologickosť — dialogickosť, že text sa utvára prostredníctvom celých blokov podľa istých formúl, rečového etiketu (D. S. Lichačov), slovesného radu (V. V. Vinogradov). Diskutujúci vyslovili viaceré konštatácie, ktoré sa v slovanskej jazykovede neprijímajú všeobecne, resp. sa nezadajú problémové, napr. ústup spisovného jazyka z niektorých komunikačných sfér, rozlišovanie medzi normou a spisovnosťou, odlišovanie písaného jazyka (podľa P. Heretyho z Nottinghamu „jazyka gramatiky“) a ústneho, hovoreného jazyka pri rozličných klasifikáciách a najmä stratifikáciách a i.

Druhý okruh problematiky o norme a kodifikácii precízne uviedol H. Faska (Budyšin). Hoci sú to navonok dva zviazané javy, vo svojej podstate sa značne odlišujú. Pokiaľ ide o chápanie variantnosti ako izofunkčnosti normy, H. Faska zdôraznil, že variantnosť nie je viazaná na párové dublety (v chápaní D. Brozoviča), ale že je to fakultatívna variantnosť normy cez úzus. Navrhuje rozlišovať variabilitu ako charakteristiku každej normy a variabilitnosť ako teritoriálny alebo časový variant normy. Ak sa komunikácia chápe ako sociálna interakcia, úzus je vlastne kolektívne akceptovateľná, sociálne sformovaná prax. Norma reguluje úzus, lebo všetko, čo je v úze, má tendenciu preniknúť do normy. Okrem normy a úzu jestvuje však aj istá oblasť,

ktorú nemožno zahrnúť do úzu (napr. neologizmy); norma je vlastne čistý úzus filológov. H. Faska pracuje s triádou: systém (potenciálny inventár jazykových prvkov) — úzus (kolektívne akceptovateľná, sociálne alebo teritoriálne materializovaná norma) — norma (pravidlá používania). Kodifikácia nie je ani dekrétotvorný ideál, ani kódex utvorený ad hoc, ani reglement, ale intelektuálna činnosť lingvistov na základe poznania objektívneho jestvovania jazykových prvkov a ich spájania; je to činnosť a zároveň aj produkt tejto činnosti. Neadekvátne kodifikácia môže nivelizovať normu a byť tak zdrojom konfliktov. Systém, norma a úzus predstavujú objektívnu rovinu, kodifikácia je v protiklade k nim subjektívny fenomén.

V koreferáte tajomníčka komisie Z. Trösterová (Ústí nad Labem) zdôraznila, že dnes je adekvátnejšie hovoriť o systéme noriem než iba o jednej norme, a poukázala na nevyhnutnosť pracovať v súčasnom výskume aj s komunikačnými normami.

V trefom okruhu o vývojových tendenciách a prejavoch dynamiky súčasných spisovných jazykov predstavil J. Bosák (Bratislava) hlavné metodologické princípy kolektívneho diela *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Veda 1989). Vyzdvihol tieto základné charakteristiky opisu: 1. komunikatívny prístup (ťažisko analýzy je v skúmaní komunikátov realizovaných v rozličných komunikačných sférach, nepostupuje sa teda od spisovného útvaru k analýze jeho realizácie, lež naopak); 2. zisťovanie jazykovej variantnosti normy (opis je založený na skúmaní sémantických a štylistických diferenciácií a konkurencií); 3. dávanie prednosti pojmu komunikačná sféra pred štýlom; 4. hľadanie reflexov súhier a protirečení medzi tendenciami k demokratizácii (zvyšovanie počtu hovorených prejavov v celkovom počte komunikačných aktov, narastanie hovorových, profesiálnych a slangových pomenovaní, chápanie hovorovosti nielen ako štýlovej charakteristiky, ale aj ako dynamického činiteľa celého jazykového mechanizmu a i.) a k intelektualizácii (terminologizácia, determinologizácia, procesy neologizácie a i.), ako aj k internacionalizácii a tvoreniu z domácich zdrojov; 5. kvantitatívny rast (dotváranie podľa produktívnych slovotvorných modelov) a ustavičné pretváranie, reštruktúracia, prispôbovanie jestvujúcich jednotiek novým, spoločensky podmieneným komunikačným potrebám.

V diskusii sa vyzdvihol prínos tejto koncepcie, a to aj ako návod na skúmanie slovnej zásoby ostatných slovanských jazykov. Značná pozornosť sa venovala niektorým internacionálnym javom v slovanských jazykoch (napr. používanie anglických slov aj v bežnej komunikácii — V. Popovová, Sofia), žiadal sa rozšírenejší sociolingvistický prístup (J. Toporišič, Lublana), upozorňovalo sa na rozširovanie profesionálnej reči a pod.

Účastníci rokovania sa zhodli na tom, že v teórii spisovného jazyka sa dosiahol nový stupeň poznania rozvoja slovanských jazykov. Nasledujúce zasadnutie bude r. 1991 v Bratislave, a tam by už mali byť niektoré otvorené otázky posúdené komplexnejšie.

J. Bosák

VARSÍK, B.: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.—12. storočí

Hodnotným príspevkom v oblasti histórie a historickej jazykovedy je knižná monografia z pera nestora slovenskej historiografie Branislava Varsíka *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.—12. storočí* s podtitulom *Príspevok k etnogenéze Slovákov*. Práca je výsledkom rozsiahleho spracovania archívnych prameňov (najstarších záznamov slovenskej hydronymie), zhodnotenia a syntézy názorov na výklad hydroným. Pri výklade názov slovenských riek vychádza B. Varsík z poznatkov, ktoré publikoval vo svojich monografiách *Osídlenie Košickej kotliny* (1. zv. 1964, 2. zv. 1973, 3. zv. 1977) a v ostatných prácach s tematikou osídlenia územia Slovenska. Súčasťou jeho výkladov je aj polemika, v ktorej autor zaujíma stanoviská k výkladom hydroným domácich i zahraničných lingvistov (Š. Ondruš, V. Šmilauer, R. Krájčovič, I. Lutterer, M. Majtán, R. Šrámek; G. Györffy, J. Melich, L. Kiss). Rozsiahlu časť svojho dokladového materiálu čerpá B. Varsík najmä z archívnych prameňov (archív mesta Bratislavy, rádový archív prepoštstva v Jasove, tajný archív mesta Košíc) a publikovaných kódexov a diplomatárov (zoznam je uvedený v recenzovanej práci na s. 9—11).

Osnovu práce *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.—12. storočí* tvorí úvod a dve základné časti. Členenie na dve časti bolo podmienené spracovaním názvov vodných tokov podľa členenia na povodie Dunaja a Tisy.

V úvode knihy sa B. Varsík zaoberá hodnotením názorov maďarskej historiografie a lingvistiky medzi dvoma vojnami na vznik a vývin slovenskej hydronymie a na jej prevzatia do maďarčiny. Súhrnným poznatkom z rozboru jednotlivých názorov domácich a zahraničných, najmä maďarských lingvistov a historikov je v rámci krátkeho úvodu (s. 5—8) konštatovanie, že „Maďari väčšinu názvov veľkých a dôležitých stredných tokov na Slovensku prevzali v 10.—12. stor. od staršieho slovanského obyvateľstva“ (s. 8). Tým, že sa B. Varsík metodologicky zamerá na najstaršie záznamy o vodných tokoch, ale aj na kontinuitu ich zaznačovania v neskorších vývinových etapách spoločnosti (12.—15. stor.), potvrdil nielen autochtónnosť názvov, ale aj „kontinuitu slovanského osídlenia na Slovensku od čias Veľkomoravskej ríše a príchodu Maďarov do Podunajska až po súčasnosť“ (s. 8).

Prvú časť svojej monografie (s. 13—82) venoval autor názvom riek v povodí Dunaja. Úvod tejto časti patrí rozborom a hodnoteniu názorov o názve *Dunaj* od čias G. J. Caesara po súčasnosť, pričom vo vzťahu k základnému problému — prevzatiu názvov Maďarmi — B. Varsík konštatuje, že názov *Dunaj* prešiel do maďarčiny z reči západoslovanského obyvateľstva. Etymológiou názvu sa autor osobitne nezaobrá. V práci sa opisujú názvy prítokov Dunaja na juhozápadnom Slovensku (s. 16—19), osobitne sú opísané prítoky rieky Moravy (s. 19), problematika názvu *Váh* (s. 20 a n.), prítokov Dudváhu (s. 26—30), rieky Nitry (s. 45—50), Žitavy (s. 50—51). V tejto časti práce sa samostatne posudzujú otázky názvu rieky *Hron* a jej prítokov (s. 51—55), povodia Ipľa (s. 57—80).

Druhá časť Varsikovej práce je zameraná na názvy riek v povodí rieky Tisy (s. 83—170). Úvodným vstupom do tejto časti práce je charakteristika kolonizačných prúdov starých Maďarov v potiskom regióne v 9.—11. stor. Samotný výklad sa začína najstaršími záznamami o vodnom toku Tisy, resp. o výskyte tohto názvu, ktorého indoeurópsky pôvod preberá B. Varsik z vedecko-popularizačnej práce I. Lutterera, R. Šrámka a M. Majtána a dopĺňa ho konštatovaním, že názov prevzali od starých Slovanov Maďari (s. 86). Na základe dostupného pramenného materiálu sa podrobne opisujú pravé prítoky rieky Slanej (s. 95 a n.), Rimavy (s. 97—107), ďalšie prítoky rieky Slanej z pravej strany (s. 108—113), pravý prítok rieky Tisy (s. 113), prítoky Slanej z ľavej strany (s. 114—117), Bodvy z ľavej strany (s. 119—122). Osobitnú pozornosť venoval autor výkladu názvu *Hornád* (s. 123—125). Uvádza v ňom názory J. Melicha o neznámom pôvode názvu, Martinkov výklad o pôvode názvu v základe **grn-*, Štolcov i Ondrušov výklad a Šmilauerove a Knieszove názory. B. Varsik nakoniec prijíma názor, že vlastné meno *Hornád* prevzali Slovania od predslovanského etnika. Ďalšiu časť práce tvorí opis názvov prítokov Hornádu z pravej a ľavej strany (s. 125—132), charakteristika názvov *Torysa* (s. 132), *Olšava* (s. 136 a n.), názvov povodia Bodrogu (s. 140), Ondavy (s. 142), Tople (s. 146—147), Roňavy (s. 148), Laborca sprava (s. 152) a zľava (s. 164), Uhu (s. 162) a Latorice (s. 168).

Charakteristiku jednotlivých názvov podáva autor tak, že vždy vychádza z najstarších záznamov, pričom uvádza aj spomínanú kontinuitu fungovania hydroným, analyzuje jednotlivé názory na výklad názvov vodných tokov a vo väčšine prípadov uvádza aj etymológiu konkrétneho hydronyma. Nekladieme si za cieľ podrobne hodnotiť jednotlivé výklady názvov vodných tokov, ani ich etymológiu. Vyžadovalo by si to viac priestoru. Keďže monografia je určená nielen jazykovedcom, ale aj historikom, archívárom a širšej kultúrnej sfére, z jazykovedného hľadiska je potrebné upozorniť na základné tendencie vo výkladoch názvov vodných tokov, najmä na vystihnutie pomenovacieho procesu. Z pohľadu historika možno síce názvy vodných tokov definovať tak, že napr. názov potoka *Rudník* je motivovaný slovom *ruda*, *Rakovica* slovom *rak*, *Smolník* slovom *smola* atď., ale z pohľadu jazykovedca je takýto výklad nepostačujúci. Dôvodom na takéto naše konštatovanie je to, že slovo *smola* síce motivovalo vznik názvu *Smolník*, ale v sprostredkovanej podobe. Tu musíme predpokladať apelatívum *smolník* a proprializačný proces odrážajúci špecifiká pomenovaného objektu. Obdobnú situáciu vidíme aj v názvoch *Rudník* < *rudný* (potok) < *ruda*, *Rakovica* < *rakový* < *rak*, *Topoľnica* < *topoľný* < *topoľ*, *Drevenica* < *drevený* < *drevo* a pod.

Pri výklade hydronymie z povodia Dunaja a Tisy sa B. Varsik dôsledne nepridržiava hydrografického členenia. Takýto postup si vyžiadala povaha historického pramenného materiálu a autorova snaha zachytiť kontinuitu fungovania názvov v širšom časovom rozpätí. Metodologický postup, ktorý si B. Varsik zvolil pri diachronickom opise hydroným z územia Slovenska, bol podmienený erudiťou profesionálneho historika. Na Varsikovej práci je cenné najmä to, že utriedil hodnotný historický pramenný materiál, zhodnotil ho a neobišiel pritom ani základné údaje o výklade názvov z oblasti historickej jazykovedy. Poznávaciú hodnotu nadobúda tento materiál aj pre polemické stanoviská autora k doterajším výskumom v tejto oblasti. Otázky motivácie,

resp. etymológie mnohých hydroným ostávajú naďalej nerozlúsknutým orieškom pre historickú jazykovedu a onomastiku.

Varsikova kniha Slované (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.—12. storočí je hodnotným príspevkom k etnogenéze Slovákov. Autor vo svojej monografii splnil vytýčený cieľ — vedecky zdôvodnil autochtónnosť slovaných (slovenských) názvov riek a na základe historického pramenného materiálu poukázal na prevzatia do maďarčiny. Práca B. Varsika bude zaujímať dôstojné miesto v knižnej produkcii orientovanej na najstaršie obdobie našej národnej histórie a bude cenným zdrojom materiálových i metodologických poznatkov pre historikov i jazykovedcov s historickou orientáciou. Navyše aj bude nabádať do ďalšej výskumnej práce v oblasti etnogenézy Slovákov, našej národnej histórie a nášho jazyka.

P. Žigo

Oznam redakcie. — Výbor Slovenského literárneho fondu na základe odporúčania redakcie Slovenskej reči udelil v r. 1989 päť peňažných prémie za štúdie a články v časopise Slovenská reč.

Prémie dostali autori príspevkov: J. Findra, *Publicistický štýl v Pravde chudoby* (s. 65—74); E. Bajžíková, *Báseň do albumu od P. Országha Hviezdoslava* (s. 74—79); K. Habovštiaková, *Odras štýlovej diferencovanosti nárečí v literárnom texte* (s. 147—157); J. Furdík — J. Nižníková, *Z lexiky a syntaxe povstaleckej tlače* (s. 193—206).

Redakcia Slovenskej reči si váži rozhodnutie výboru Slovenského literárneho fondu stimulovať publikačnú činnosť v časopise Slovenská reč a ďakuje za podporu a spoluprácu.

Slová typu ista a ovci. — V polemikách i širšie v publicistickom štýle sa po 17. 11. 1989 objavujú zaujímavé časti slov, presnejšie prípony, ktoré fungujú ako samostatné slová, napr.: *Prívlastkom internacionalista ho poctili oponenti, ktorí o ňom rozšírili, že počas vojny šiel nohavice gardistom a po vojne iným istom* (Smena na nedeľu, 9. 2. 1990, s. 7). — *No kto to už bude vymáhať od tzv. ideologickej komisie ÚV KSS, od pezlárovcov, mrlianovcov a iných ovco v...* (Verejnosť, 27. 2. 1990, s. 6).

Nielen prípony môžu fungovať ako samostatné slová. Aj predpona *naj-* môže mať takúto funkciu; podrobnejšie o tom píše E. Smiešková v príspevku *Predpona naj-* ako samostatné slovo (Slovenská reč, 49, 1984, č. 1, s. 61—62). Slovnodruhové zaradenie slova *naj*, ba aj s ním súvisiaca významová stránka sú závislé od fungovania slova *naj* vo vete alebo v syntagme. Až toto postavenie poukazuje na kategóriu rodu, čísla a pádu pri substantíve a adjektíve, alebo potvrdzuje adverbálnu platnosť (s. 61).

Ani fungovanie prípon ako samostatných slov nie je celkom novým javom, pretože už v Slovníku slovenského jazyka I (1958, s. 623) je zaznamenané slovo tohto typu — *izmus* (obyč. pejor.), ktoré je tu vysvetlené ako všeobecné pomenovanie umeleckých alebo filozofických smerov, utvorené typickou príponou *-izmus*. Slovo *izmus* sa používa aj v súčasnosti, napr.: *Aj siahnuť k označovaniu príslušnými izmami, ako to v stredajšom stanovisku urobila naša Slovenská národná strana* (Pravda, 16. 3. 1990, s. 11). S pomenovaním umeleckých alebo filozofických smerov súvisí aj slovo *ista*, pretože všeobecne pomenúva príslušníka určitej politickej strany (hnutia) alebo umeleckého a iného smeru, tiež je pejoratívne. Pejoratívne je aj slovo *ovci*. Vo všeobecnej rovine označuje ľudí istého typu alebo ich prívržencov. V tomto prípade sú to ľudia typu Pezlára, Mrliana, ktorí presadzovali totalitnú ideológiu komunistickej strany stalinského alebo neostalinského typu.

Významové osamostatnenie slov *ista* a *ovci* umožnila ich relatívna všeobecnosť, pre ktorú ich možno použiť na pomenovanie osôb slovotvorného typu *podstatné meno + -ista*, resp. *podstatné meno* (apelativizované priezvisko ako základ) + *-ovci*.

Spoločnou vlastnosťou pôvodne nesamostatných častí, predpony *naj-* a prípon *-ista*, *-ovci*, *-izmus* je to, že fungujú ako samostatné slová. Odlišuje ich však to, že slovo *naj* sa slovnodruhovo realizuje ako substantívum, adjektívum, zriedkavo aj ako adverbium a je nesklonné, kým slová *ista*, *ovci*, *izmus* fungujú ako podstatné mená, ktoré je možné skloňovať.

P. Odaloš

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 55, 1990, číslo 5. Technická redaktorka J. Jankovičová.

Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, št. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 43 01 02, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1990
Kčs 8,—